

VLAANDEREN
IN DE
MIDDELEEUWEN

David Nicholas

Inhoud

Voorwoord 5

Dankwoord 7

HOOFDSTUK 1 – *Het zand op de kustlijn* 9

Vlaanderen onder Romeins gezag 9

Germaans Vlaanderen, van de vierde tot de achtste eeuw 16

De vorming van het graafschap Vlaanderen 600-981 22

HOOFDSTUK 2 – *De economische ontwikkeling van het vroege Vlaanderen* 31

Woud, veld en dorp in het vroegmiddeleeuwse Vlaanderen 31

Handel en steden 39

HOOFDSTUK 3 – *De graven en het graafschap 918-1071* 49

Arnulf de Grote (918-965) 49

Arnulf II (965-988) 54

Boudewijn IV (988-1035) 56

Boudewijn V (1035-1067) 61

HOOFDSTUK 4 – *Het hoogtepunt van Vlaamse macht 1071-1206* 69

Robrecht I 'De Fries' (1071-1093) 69

Robrecht II van Jeruzalem (1093-1111) 71

Boudewijn VII (1111-1119) 72

De crisis van 1127-1128 75

Vlaanderen onder de graven van de Elzas (1128-1191:

Diederik van de Elzas (1128-1157/67) 84

Filips van de Elzas (1157/64-1191) 85

Boudewijn VIII (1191-1194) 88

Boudewijn IX (1194-1206) 89

De regering van Vlaanderen in de twaalfde eeuw:

de overgang naar de administratieve staat 91

Vlaamse cultuur voor 1206 103

HOOFDSTUK 5 – *De sociale en economische metamorfose van Vlaanderen in de elfde en twaalfde eeuw* 111

De agrarische economie 111

Handel en nijverheid 124

HOOFDSTUK 6 – *Economische groei en culturele bloei in de dertiende eeuw* 139

Economie en samenleving op het platteland in het Vlaanderen van de dertiende eeuw 139

De steden 143

Vlaams cultuurleven in de dertiende eeuw 154

HOOFDSTUK 7 – *Buitenlandse bandel, diplomatie en afhankelijkheid: de catastrofe van middeleeuws Vlaanderen, 1206-1274* 165

Johanna (1206-1244) 166

Margaretha (1244-1278) 172

De gravinnen en de edelen 174

Regeren in de dertiende eeuw 178

De banden met Engeland 180

De Duitse handel 185

Commerciële technieken 186

De Vlaamse textielnijverheid 190

Tekenen van crisis 192

De crisis van 1270-1274 193

HOOFDSTUK 8 – *Een halve eeuw van crisis, 1274-1317* 197

De binnenlandse situatie tot 1285 197

De conflicten met de Fransen 204

HOOFDSTUK 9 – *Een precair evenwicht: het einde van Dampierre-Vlaanderen, 1317-1384* 229

Tussen afgrond en bodemloze diepte 229

De regering van de Vlaamse graven in de veertiende eeuw 253

Vlaamse cultuur in de veertiende eeuw 268

HOOFDSTUK 10 – *Economische depressie en de mondiale economie in Vlaanderen, 1315-1384* 281

De landbouwsector 281

De Vlaamse textielnijverheid in de veertiende eeuw:

concurrentie en versobering 296

De ontwikkeling van de handel 308
De stedelijke samenleving 328

HOOFDSTUK 11 – *De koerswijziging: Vlaanderen als onderdeel van de Bourgondische staat, 1384-1467* 341

Filips de Stoute in Frankrijk en Vlaanderen (1384-1404) 342
Jan ‘zonder Vrees’ (1404/5-1419) 347
Filips ‘de Goede’ (1419-1467) 350
Het bestuur van Bourgondisch Vlaanderen 357
Leden en delen 359
Het Bourgondische staatsapparaat 363
Vlaamse cultuur in het Bourgondische tijdperk 372

HOOFDSTUK 12 – *De Vlaamse economie in de Bourgondische tijd: heroriëntering en versobering* 383

De landbouweconomie 383
Bevolking en armoede 393
De steden 397
Internationale politiek en de geldstromen 401
Overzeese handel 410

HOOFDSTUK 13 – *Een Bourgondische begrafenis en een Habsburgs grafscript: het einde van middeleeuws Vlaanderen, 1467-1492* 419

Karel de Stoute (1467-1477) 419
De inkapseling van Vlaanderen in het Habsburgse rijk 421

Noten 428

Bibliografie 458

Voorwoord

De geschiedenis van middeleeuws Vlaanderen vormt het onderwerp van een zeer uitgebreide literatuur. De politieke macht van zijn enorme steden, hun economische structuren gebaseerd op de uitvoer van fijne wollen stoffen, de ‘wereldmarkt’ van Brugge, de strijd tussen arbeiders en patroons met daarbovenop de rivaliteit tussen Vlaams- en Franssprekenden, de prachtige vijftiende-eeuwse kunst, dat alles heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van een heuse legende. Het is dan ook merkwaardig om vast te stellen dat dit boek de eerste echte moderne geschiedenisstudie is over de Vlaamse middeleeuwen, in welke taal dan ook. Deelaspecten van de Vlaamse geschiedenis zijn terug te vinden in de intussen verouderde werken van Henri Pirenne (1862-1935) en in het uitstekende werk dat onder leiding van Els Witte tot stand kwam in twee delen: de *Algemene geschiedenis der Nederlanden* en de *Geschiedenis van Vlaanderen*.¹

Het was mijn betrachting om mijn discours zo hedendaags mogelijk te maken, wat inhoudt dat ik meer geput heb uit recente studies dan uit de oudere. Tezelfdertijd heb ik er rekening mee moeten houden dat hedendaagse Belgische studies vaak even ideologisch gekleurd als wetenschappelijk zijn. Zoiets leidt tot valkuilen, die ik hoop te hebben vermeden. Dit boek is dan ook gebaseerd op een exhaustieve studie van de secundaire bronnen en de primaire bronnen die beschikbaar zijn in gedrukte vorm. Tevens heb ik gebruikgemaakt van manuscripten die specifiek Gent betreffen, de toen grootste stad van Vlaanderen die ik het meest heb bestudeerd.

Een andere moeilijkheid bestaat er in dat ‘Vlaanderen’ een begrip is dat verschillende betekenissen kan hebben, al naargelang de periode die men beschouwt. In de Engelse historische literatuur bestaat de neiging om het volledige gebied der ‘Lage Landen’ als Vlaanderen te beschou-

wen, wat onprecies is. Het hart van Vlaanderen bevond zich aan de Noordzee binnen de grenzen zoals ze golden in het Karolingische rijk. De Schelde vormde een natuurlijke grens in het oosten en het noorden; noordelijk Vlaanderen was in de middeleeuwen wat vandaag het zuidelijk deel van Zeeland is. Om zich te beschermen tegen de Duitse keizers hadden de Vlaamse graven in de elfde eeuw in het oosten een mark of grensgebied gecreëerd, tussen Dender en Schelde. Vanaf die tijd werd de Schelde de oostelijke grens van Vlaanderen vanaf Dendermonde tot aan de zee, terwijl de Dender de grens vormde met Brabant en Henegouwen. Toen de graven deze grenzen gingen versterken en zich meer oostwaarts gingen vestigen, werden ze vazallen van de Duitse keizers. De zuidelijke grens van Vlaanderen was wat minder duidelijk dan de oostelijke. Tussen de elfde en de twaalfde eeuw breidden de graven hun grondgebied uit tot de Vermandois (het huidige arrondissement Saint-Quentin) en Artois (Artesië), wat veel zuidelijker was dan de Vlaamssprekende kern van hun domeinen. Een sterk administratief beheer hebben ze daar echter nooit tot stand weten te brengen. Ze beheerden deze gebieden als vazallen van de Franse koning en naar het einde toe van de twaalfde eeuw verloren ze de meeste ervan aan de Franse kroon. Middeleeuws Vlaanderen had trouwens een Franse inslag, behalve tijdens de periode 1305 tot 1369. Vanaf 1128 tot het einde van de middeleeuwen was de heersende dynastie van Franse origine. Veel leden van de hogere burgerij verkozen de Franse taal boven het Vlaams en gedroegen zich naar de Franse normen. Omwille van de coherentie en de gewoonte beschouwen we dus in dit boek 'Vlaanderen' als het gebied dat beheerd werd door de Vlaamse graven, ofschoon dit territorium aanzienlijke grensverschuivingen heeft gekend.

Dankwoord

Dit boek heeft een aanzienlijke rijpingsperiode gekend en bijgevolg noopt het mij tot het opstellen van een indrukwekkende lijst van personen aan wie ik dank verschuldigd ben. Professor Bryce Lyon, die mijn doctoraalscriptie begeleidde, heeft mij als eerste gewezen op de onuitputtelijke mogelijkheden van de Vlaamse archieven en toonde zich een onvermoeibare bron van advies, kritiek en aanmoediging. Vanaf februari 1966, toen ik voor de eerste maal de archieven en de universiteit van Gent bezocht, werd ik aangenaam verrast door de bereidwilligheid waarmee elke Belgische deskundige mij heeft geholpen, of het nu ging om het vinden van geschikt logies dan wel om microfilms of fotokopiën voor mij te maken of me op te sturen. Elke namenlijst heeft zijn beperkingen, maar ik wil mijn bijzondere dank uitspreken ten aanzien van de professoren Adriaan Verhulst, Walter Prevenier en Ludo Milis en aan mevrouw Greta Milis-Proost van de UGent en meer recentelijk aan dr. Marc Boone. Ik sta diep in het krijt bij de staf van het departement Geschiedenis en de Centrale Bibliotheek van de UGent en bij de directies en staven van Het Stads- en Rijksarchief van Gent voor de nimmer aflatende en goedgehumtste bereidwilligheid waarmee ze mij volledige toegang tot hun instellingen hebben verschaft. Buiten België heb ik zeer veel gehad aan de raad van de professoren John H. Munro van de University of Toronto en James M. Murray van de University of Cincinnati. Laat ik ten slotte ook niet vergeten dat ik financiële steun gekregen heb, zoals elke onderzoeker. Ik verkreeg beurzen van de American Council of Learned Societies, de American Philosophical Society en de National Endowment for the Humanities en de Maude Hammond Fling Fellowship van de University of Nebraska. Sommige van deze toelagen waren bestemd voor specifiekere projecten, maar ze hebben allemaal bijgedragen tot de conclusies die ik hier voorstel en ze verdienen daarom mijn dankbare vermelding.

HOOFDSTUK I

Het zand op de kustlijn

VLAANDEREN ONDER ROMEINS GEZAG

De Romeinse bezetting van de Lage Landen is met name voor de derde eeuw veel drastischer geweest dan aanvankelijk werd aangenomen. Toch was Vlaanderen helemaal niet zo geromaniseerd als Noord-Frankrijk of het oostelijk deel van de Lage Landen. Vermits het aan zee grensde was het kwetsbaar voor raids van piraten en slechts dunbevolkt. Het Romeins bestuur was er minimaal.

De regio die later Vlaanderen zou worden, bestond voor het grootste deel uit moerasgebied, De Romeinse *civitates* lagen meer naar het zuiden, langs een weg die van het noordoosten naar het zuidwesten liep. Ten westen van de Romeinse *civitates* bevond zich een alluviale vlakte die vaak overstroomde. Er leefden slechts een schaars aantal inwoners die huisden op heuvels die boven het getij uitstaken. Zij leefden van schapenteelt en visserij. Nog iets zuidelijker lag een droger gebied, zo'n 20-25 meter boven de zeespiegel met bewoonbare plateaus die van elkaar gescheiden waren door moerassige valleien.

De Vlaamse kust, die heden veel rechter is en veel westelijker ligt dan tijdens de middeleeuwen, had verschillende verbrede riviermondingen die sterk getijdegevoelig waren. De grootse waren het Zwin en de IJzer. Een baai bij Sint-Winoksbergen was toen de Romeinen er voor het eerst kwamen, herschapen in een zoutmoeras. De kust was gescheiden van oostelijk Vlaanderen door een kleiachtig gebied, bezaaid met wouden en moerassen die zich noordwaarts uitstrekten vanaf de Schelde onder Doornik tot aan de monding van de IJzer. Deze regio scheidde tot de tweede helft van de elfde eeuw de beide oorspronkelijke kernen van het middeleeuwse gebied: de streek rond Brugge enerzijds en Gent anderzijds.

Tot bij de aanvang van de kerstening bestond de bevolking voornamelijk uit Kelten, met her en der enkele Romeinse en Germaanse *nuclei*.

De regio vertoonde kenmerken van de pre-Romeinse La Tène-cultuur, maar kende niet haar heuvelforten aangezien het land daar te vlak voor was. Er werd landbouw en vee gehouden, voornamelijk schapen. Visserij was zeer belangrijk en de Vlaamse vissauzen waren zeer gegeerd en werden naar alle windstreken uitgevoerd. Ofschoon er elders wel Keltische steden bestonden, was dat niet het geval in de Lage Landen. Daarvoor was het wachten op de Romeinen. De reden is allicht dat er in de streek nauwelijks gebruik werd gemaakt van baar geld. Er waren immers bijna geen metalen of mineralen voorhanden die geschikt waren voor het slaan van munten. In de *Commentarii Rerum in Gallia Gestarum* van Julius Caesar ('Commentaren op de gebeurtenissen in Gallië', beter bekend als *De Bello Gallico*) vinden we enige informatie over de algemene toestand tijdens de eerste eeuw voor Christus. Caesar beschreef de *Belgae* als de dappersten van alle Gallische stammen. Ze waren het verst van de Middellandse Zee verwijderd en ze kwamen nauwelijks in contact met handelaars die hun zeden wat konden verzachten. Langs de Noordzeekusten in de Pas-de-Calais en tussen de rivieren de Aa en de Canche leefden de *Morini*, een naam die zoveel wilde zeggen als 'zeevolk'. De *Atrebaten* ('bezitters van de grond') leefden meer landinwaarts in wat later de Artois en Vlaams-Vlaanderen tot net ten zuiden van de Canche werd.

De grootste stam in wat later Vlaanderen zou worden waren de *Menapii*, die een moerasgebied bewoonden achter de Schelde. Het was een regio die door de legers van Julius Caesar slechts moeizaam betreden kon worden. Caesar schatte de Menapii in als een zeer machtige stam, al was de interne cohesie er toch minder sterk dan bij bijvoorbeeld de Morini. Pas in 54 slaagde hij er in de Menapii te onderwerpen, maar ze bleven daarna een guerrillaoorlog tegen hem voeren. Over de *Nervii* vertelde Caesar ons meer dan over de westelijke stammen. Hun territorium lag tussen Schelde, Rupel, Dijle en Lasne en ze domineerden de kleinere stammen van oostelijk Vlaanderen en daar voorbij.

Caesars uiteenzettingen tonen aan dat de regio die Vlaanderen zou worden in de eerste eeuw voor Christus zowel op economisch als op politiek vlak achterlijk was in vergelijking met de rest van de Lage Landen. Kampgrachten uit de eerste eeuw A.D. werden alleen gevonden nabij Kortrijk en Doornik. Net over de Schelde en net buiten het eigenlijke Vlaanderen gelegen zou Doornik later de hoofdstad van zijn eigen civitas worden. Al in de eerste eeuw was dit gebied belangrijk omwille van de steengroeves. Veel meer dan in Vlaanderen zijn in de zuidelijke steden van *Gallia Belgica* openbare gebouwen teruggevonden die de tand des

tijds hebben overleefd. In Vlaanderen zijn bovendien uiterst weinig Romeinse mozaïeken ontdekt. Op slechts een uitzondering na zijn ze alle teruggevonden in de gebieden van de Menapii en de Morini. Zeldzaam zijn ook de Romeinse inscripties en reliëfs die men heeft aangetroffen ten noorden en ten westen van de lijn Senlis-Soission-Saint-Quentin-Tongeren. Behalve Tongeren liggen al deze steden ver ten zuiden van Vlaanderen. Zelfs van pottenbakkerij zijn in Vlaanderen nauwelijks sporen terug te vinden.

Ook de belangrijkste wegen bevonden zich ten zuiden van Vlaanderen. De meest noordelijk gelegen was die tussen Boulogne en Keulen. Het traject liep door Théroouanne over Velzeke, Asse en Tongeren. Er bestond een tweede kustweg die het zuiden van Vlaanderen doorkruiste. Deze weg was een aftakking van de route Boulogne-Tongeren ten oosten van Kassel, die langs Aardenburg liep, terwijl de Boulogne-Tongerenweg door het zuidelijkste punt van Vlaanderen liep langs Wervik en Kassel. Doornik ontwikkelde zich op de plek waar de Romeinse heirbaan naar Kassel, Kortrijk en Wervik de Schelde overstak. Maar van daaruit waren er vooral verbindingen naar het zuiden en het westen, minder naar het noorden. Arras, Théroouanne en Bavai lagen ten zuiden van de hoofdweg en waren meer geromaniseerd dan wat later ‘Germaans’ Vlaanderen zou worden. Schepen naar Engeland voeren vanuit Boulogne en Pas-de-Calais, maar niet vanuit Vlaanderen.

Toen Vlaanderen na Caesars verovering deel ging uitmaken van de provincie Gallia Belgica, werden de Keltische tribale hoofdplaatsen meteen ook de centra van de Romeinse civitates (de centra van militair en algemeen bestuur). De civitates Théroouanne en later Boulogne werden het centrum voor de Morini, Arras dat van de Atrebaten, en het op een heuvel gelegen Kassel met zicht op de Vlaamse vlakte werd het centrum van de Menapii. Dit zou de enige civitas worden die in Vlaanderen gelegen was. Ze fungeerde ook als grensburcht om de Romeinen te beschermen tegen de noordelijke stammen.

Naast deze civitates, die zich op of vlak bij de belangrijkste communicatielijnen bevonden, bestonden nog talloze kleinere nederzettingen of dorpen, de *vici*. Daar werden de landbouwmarkten gehouden, waar boeren voedsel verkochten en lokale producten zoals pottenrij, brons- en ijzerwerk en lederwaren aanschafden. De gebouwen waren er opgetrokken in hout, soms verstevigd met wat metselwerk. In heel *Belgica* werd wol vervaardigd, net zoals in de rest van Romeins Gallië trouwens. Aan de kust werd zout gewonnen uit zeewater. Dat gebeurde vooral nabij

de De Panne en later nabij Brugge, waar zich een nederzetting bevond die nog was ontstaan in de ijzertijd. Meer bewijzen van de Romeinse aanwezigheid in Vlaanderen zijn aanwezig in ijzerwerk dat gevonden is in Destelbergen, bij Gent, en in het noordoostelijke Waasmunster. Ook in Kortrijk en Harelbeke werd aan ijzerbewerking gedaan vanaf het midden van de eerste eeuw tot in de late derde eeuw. Op deze plekken woonden nog mensen tot in de vierde eeuw. De noordelijke vici zijn waarschijnlijk iets groter geweest dan die in het zuiden, wat allicht te verklaren is door het feit dat het noorden geen steden kende, waardoor de industriële activiteit er beperkt was.²

Ofschoon de Romeinse versterkingen langs de Rijn ten noorden van Vlaanderen lagen, hebben ze er allicht ook voor gezorgd dat Vlaanderen zich in een vreedzaam klimaat kon ontwikkelen. Dat is vooral van belang geweest tijdens de Bataafse opstand in Holland in het jaar 69. De Flavische keizers (69-96) hebben de Rijnlandse forten versterkt en vanaf die tijd werd de Vlaamse kustregio meer en meer bewoond en geromaniseerd. Alleen in tijden van grote schaarste hebben de zuidelijke stammen gerebelleerd, maar ze verkozen meestal de 'Romeinse vrede' boven de Germanen.

Toch is de romanisering niet echt diep doorgedrongen. Romeinse villa's bijvoorbeeld vond men slechts tot in Picardië en zelfs daar liep het aantal bewoonde sites vanaf de vierde eeuw sterk terug. Van Romeinse villa's zijn in Vlaanderen weinig of geen sporen terug te vinden en zelfs in Brabant lijken er nauwelijks enkele bestaan te hebben. Van de 400 villa's waarvan we in het hedendaagse België weet hebben, was slechts een handvol bewoond toen de derde eeuw zijn einde naderde. Vooral in noordelijk en oostelijk Vlaanderen, waar villa's bestonden nabij Aalst, Waasmunster en Belsele, werden deze al spoedig overwoekerd door bossen.³

Stofweverij daarentegen, de basis voor de latere middeleeuwse Vlaamse economie, lijkt al beoefend te zijn sinds de prehistorie. Dat is te verklaren door het gemak waarmee schapen konden worden gehouden in de duinen. Caesar maakt trouwens herhaaldelijk melding van de schapenteelt bij deze stammen. De Morini vervaardigden vlas en linnen, de Nervii maakten kledij. Wolproducties uit Arras werden verkocht tot in Asia Minor. In Doornik werd een *gynaecium* opgericht waar soldatenuiformen werden gemaakt. De fabriek bleef bestaan tot in de vierde eeuw.⁴

Risico's op overstroming vormden een constante bedreiging. De eerste zogenaamde 'Duinkerke transgressie' trok pas in Caesars tijd terug

en werd gevolgd door een 'Romeinse transgressie' in de twee eerste eeuwen. Landbouw werd een meer productieve activiteit. Vici werden in Vlaanderen opgericht tussen de tweede helft van de eerste eeuw en de tweede helft van de derde in Kortrijk, Harelbeke, Wervik, Oudenburg, Wenduine, Brugge, Aardenburg en Gent. Alleen die van Wenduine, Oudenburg en Brugge kenden enige vorm van industriële activiteit.⁵ De meest welvarende periode lijkt zich te hebben afgespeeld gedurende de tweede eeuw. Toen kenden heel wat vici een zekere ontwikkeling dankzij de aanwas van de Romeinse administratie en vooral dankzij de tolhuizen langs de weg naar Keulen. Bevaarbare binnenwateren en zeeroutes bevorderden een bloeiende handel met Engeland en het Rijngebied. Maar toen de vierde eeuw was aangebroken, slaagden de meeste vici er niet in om te overleven. De blijvers, zoals Tongeren en Maastricht, konden verder bestaan dankzij economisch verkeer met andere centra. Maar geen daarvan lag in de regio die later Vlaanderen zou worden.

De onlusten die het Romeinse keizerrijk deden wankelen tijdens de late tweede eeuw, hebben de Romeinse vestiging in het noordwesten heel snel doen afnemen. Dat leidde ertoe dat de toch al niet zo sterke burgerlijke aanwezigheid tot een minimaal niveau werd herleid. Uiteindelijk bleven er eigenlijk alleen nog Romeinse garnizoenen ter plaatse. In 172 werd Doornik verwoest, al werd niet alle menselijke activiteit er uitgewist. Rond die tijd bouwden de Romeinen kustversterkingen te Oudenburg en Aardenburg om het hoofd te kunnen bieden aan het toenemend probleem van piratenraids. Oudenburg raakte bijzonder goed uitgebouwd, met zowel een burgerlijke *vicus* als een militair *castellum*.

Ondanks alles bleef de regio nog relatief welvarend tot uiteindelijk in 258-9 de Franken door de Rijn grens braken nabij Keulen. Nog voor het jaar 275 trokken ze noord- en westwaarts door België. Vanaf dat ogenblik brak een voortdurende staat van oorlog uit. Oudenburg werd helemaal vernietigd in 273. Zowat alle civitashoofdsteden die vandaag konden worden opgegraven, vertonen sporen van massale vernietiging. Ze vond meestal plaats in de derde eeuw. Opgravingen rond Gent doen vermoeden dat de vicus van Ganda, een nederzetting met een artisaan karakter, in de late tweede eeuw is aangevallen, maar pas helemaal werd verlaten tijdens het laatste kwart van de derde eeuw. In de daaropvolgende eeuw werd de site opnieuw versterkt en tijdens de zesde eeuw zou er de Sint-Baafsabdij gebouwd worden.⁶

Maar de Germanen waren niet het enige probleem waarmee Rome te kampen had. De Romeinse nederzettingen in de zuidelijke Lage Landen werden gebouwd in de tijdspanne tussen de eerste en de tweede 'Duinkerke transgressie'. Die tweede zeesprong leidde in de late tweede eeuw tot de overstroming van het westelijk gelegen Vlaamse kustgebied en Zeeland. Tegen het einde van de derde eeuw woonde er bijna niemand meer. Voor het jaar 400 raakten ook de streken ten westen van de Aa, de Leie en de Durme ontvolkt, wat de vreemde invasies natuurlijk nog vergemakkelijkte. Tot in 600 zouden de overstromingen aanhouden.

De Romeinen rekenden de teruggeweke kustlijn tot de Saksische Kust, die eigenlijk de Britse kust was, maar beide zijden van het Kanaal omvatte. Maritiem Vlaanderen en het oosten van Engeland vormden daardoor dus in die tijd een bestuurlijke en militaire eenheid. Het fort van Oudenburg raakte in 275 verwoest, maar werd heropgebouwd en versterkt in de vierde eeuw. De jongste Romeinse graven dateren er van het begin van de vijfde eeuw, toen de tweede Duinkerke transgressie het gebied afsneed van het hinterland. Een van de twee Brugse nederzettingen raakte eveneens overstroomd en werd pas in de vierde eeuw opnieuw bevolkt.⁷

Belgica werd ten slotte door keizer Diocletianus (284-305) verdeeld in twee provincies. Vlaanderen en Noord-Frankrijk werden zo deel van *Belgica Secunda*, met Reims als hoofdstad. Terwijl Th erouanne de hoofdstad bleef van de civitas van de Morini, werden elders drie belangrijke wijzigingen doorgevoerd. Kassel werd vervangen door Doornik als hoofdplaats van het zuidelijke grensgebied, terwijl Kamerijk hoofdplaats werd van wat de civitas van de Nervii was. Voorheen was dat Bavai geweest. Ook Boulogne won aan strategisch belang, vooral nadat Th erouanne in 275 te gronde werd gericht.

Omdat ook de waterwegen door de invallers werden aangewend om het binnenland aan te vallen en te plunderen, bouwden de Romeinen kleine forten en wachttorens langs de rivieren, vaak op de sites van verlaten *vici*. Bij het begin van de vierde eeuw waren alle civitates en vici gefortificeerd, soms met muren die meer dan drie meter hoog waren. De meeste vierde-eeuwse nederzettingen waren aanzienlijk kleiner dan hun voorgangers en de Romeinen stationeerden hun garnizoenen aanzienlijk noordelijker boven Kassel, met name te Gent, Brugge en Kortrijk.

In schril contrast met alle andere delen van Europa die door Rome bezet waren, groeiden in Vlaanderen de christelijke kerken niet uit tot de kernen van nederzettingen in de tijd waarin de Germaanse volksver-

huizing naar Vlaanderen aan de gang was. Toen het christendom aan het begin van de vierde eeuw werd gelegaliseerd, werden de civitashoofdsteden allicht religieuze centra voor het nieuwe geloof. Net zoals overal elders geschiedde, werden er bisdommen opgericht. En toch zijn er in de Romeinse Lage Landen opvallend weinig sporen van het christendom terug te vinden. Aanzienlijk minder dan in Frankrijk, waar het veel meer ingeburgerd raakte. Alleen in Doornik lijkt het christendom op significante wijze te zijn beleden, al zouden de eerste bisschoppen er volgens de geschreven bronnen pas in de zesde eeuw ten tonele verschijnen. Maar in het eigenlijke Vlaanderen zijn er voor die tijd geen dergelijke bewijzen voorhanden.⁸

Midden vierde eeuw bewogen de meeste stammen zich via de rivieren zuidwaarts. Dat verklaart waarom er ten westen van de Schelde weinig sporen terug te vinden zijn van de Germanen. Tussen Schelde en Leie en ten oosten van de Dender heersten nog steeds de Romeinen. Maar die situatie veranderde eensklaps. Tijdens de periode van Julianus de Afvallige (361-63) werd het gebied van de Beneden-Schelde en de Maas bezet door Franken die in Romeinse dienst werkten. Oudenburg, Aardenburg en Bourbourg waren nog de enige bruikbare forten die de Romeinen overhadden in noordelijk Vlaanderen. Van de wegen was alleen nog de weg tussen Tienen en Kortrijk en Kassel bruikbaar, omdat hij op strategische plekken werd bewaakt door fortificaties. De weg tussen Boulogne en Keulen was in feite een grens geworden, bewaakt door forten die geen burgerlijke maar nog slechts een militaire betekenis hadden.⁹ De Vandalen, Suevi en Bourgondiërs maakten even hun opwachting in 406 en trokken vervolgens weer verder. Noord-Gallië kende daarop een halve eeuw van relatieve rust. Maar de Romeinen verlieten uiteindelijk het gebied, waarop Salische Franken zich vestigden in de valleien tussen Leie en Schelde. Ten zuidoosten van de Maas echter, in de oostelijke Lage Landen, overleefden de *vici*. Het is dan ook geen toeval dat precies daar handel en nijverheid in de Gallische periode van de Merovingers veel weliger zouden bloeien dan in Vlaanderen.

GERMAANS VLAANDEREN, VAN DE VIERDE TOT DE ACHTSTE EEUW

Landschap en nederzetting

Middeleeuws Vlaanderen omvatte drie geografische zones. Ten zuiden van de lijn Nieuwpoort-Gent en ten zuiden van de Schelde en ten oosten van Gent was de grond zanderig en lemig. De streek was gekoloniseerd door de Franken en hield ook enkele gebieden in die heden ten zuiden van de taalgrens gesitueerd worden. Rond de zevende en achtste eeuw waren deze streken relatief dichtbevolkt. Het gebied was bosrijk maar niet overdekt met dichte wouden, behalve dan tussen Leie en Schelde. Ten noorden hiervan lag de zanderige kustvlakte. Die strekte zich uit van de IJzer te Diksmuide tot de Schelde te Antwerpen. In deze regio was het woud tegen de elfde, twaalfde eeuw grotendeels verdwenen. De meeste bomen waren tot brandhout verwerkt. Zelfs na de middeleeuwse ruiming van het gebied bleef het dunbevolkt. In de loop der tijden werden er dieren gehouden en in de dertiende eeuw was een belangrijk wingebied van turf. Ten slotte waren er nog de polders, die zich uitstrekten van Calais tot de huidige Scheldemonding. Voortdurend raakten ze overstroomd. Het gevolg was dat tot in de late negende eeuw zeer weinig mensen gingen wonen in de Vlaamse kuststreek, zelfs al waren de overstromingen rond 600 gestopt. Behalve ten zuidoosten van Oostende bestonden er in de kuststreek nauwelijks dorpen. Dat bleef zo tot diep in de negende eeuw. Zeer schaars zijn de restanten van een paar individuele woonsten en grafheuvels. De grond was alleen geschikt om er schapen op te laten grazen.

Zo kwam het dus dat het westen van Vlaanderen pas in de achtste eeuw door de mens vorm werd gegeven. In het oosten echter werd aangeknoopt met de Romeinse en zelfs de Keltische antecedenten. De meeste Germanen die er zich vestigden, zochten plaatsen uit die al eerder als nederzettingen hadden gediend. Ze kozen plekken uit nabij de Romeinse ruïnes, ook al zouden ze deze slechts zelden hergebruiken. De Romeinen hielden er namelijk van om op de toppen van heuvels te bouwen, terwijl de Germanen liever in de rivieralleen huisden. De nieuwkomers hebben daarom de lokale bevolking dus zelden gedwongen tot verhuizen; tegelijkertijd meden ze het centrale gedeelte van Vlaanderen, dat ook onder de Romeinen vrijwel onbewoond was. Het vaakst vestig-

den ze zich langs de oevers van Leie en Schelde. Met name de Franken hielden zich niet onledig met het land rijp te maken voor landbouw of huizenbouw. Alle energie werd aan veeteelt besteed. Maar als ze toevallig toch op land stuitten dat gedeeltelijk was geruimd, maakten ze het werk wel af en verbouwden ze het.

Archeologen hebben bewijzen gevonden van zowel Germaanse als Romeinse taalgroepen, wat duidt op een grote mate van continuïteit.¹⁰ Hiervan bestaan ontelbare aanwijzingen. Soms namen de Germanen het Romeinse woordgebruik over, zoals bijvoorbeeld *Blandinium*, ‘het bezit van Blandinius’, de enige Gallo-Romeinse plaatsnaam te Gent. Enkele Romeinse woorden bleven bestaan, maar alleen op geïsoleerde wijze, zoals Scheldewindeke, dat ten zuiden van Gent ligt tussen Aalst en Oudenaarde. Nog opvallender is de Romeinse naam Kaprijke, in het uiterste noorden van Vlaanderen, een naam die er op zou kunnen wijzen dat we hier te maken hebben met een duurzame nederzetting die de turbulente tijden van de invasies heeft overleefd.¹¹ Op andere plaatsen bleven de beide taalgroepen gewoon naast elkaar bestaan. Semmerzake kent een begraafplaats waarin zowel Frankische als Romeinse menselijke resten liggen. Nabij Oudenaarde en Ninove en zelfs in de nog noordelijker gelegen plaatsen Drongen en Temse woonden omvangrijke groepen Romeinen en Germanen samen. Op een paar uitzonderingen na echter zijn slechts een dozijn Romeinse plaatsnamen overgebleven in Vlaanderen. Meestal vinden we ze terug tussen Schelde en Leie, maar slechts drie ervan liggen noordelijker dan Gent. Tot daar hebben de Romeinen dus allicht hun grotere nederzettingen gevestigd.¹²

Toen de Karolingische periode aanbrak, werd ten zuiden van Oudenaarde aan beide oevers van de Schelde een soort Romeins dialect gesproken door een groep Kelten, Romeinen en waarschijnlijk ook een slinkende groep Germanen. De etnische afkomst was hier nog gevarieerder dan in het noorden, in zoverre dat er tot de tiende eeuw geen sprake kan zijn van een ‘taalgrens’. Sommige zuidelijke nederzettingen kregen Germaanse plaatsnamen, afhankelijk van wie er zich vestigde en wanneer. Germaanse namen vindt men terug tot in Saint-Omer, wat dus een heel stuk zuidelijker is dan de hedendaagse taalgrens. Het vermengen van talen bleef de gewoonte in het zuiden, al zou dit in het noorden wel stilaan veranderen naarmate plaatselijke edelen zich er in de Karolingische periode zouden vestigen. In de steden van Germaans Vlaanderen werd taal een onderscheidende factor tussen de Franssprekende bovenlaag en het Vlaamstalige gemene volk. Dat zou zo blijven tot het einde der middel-

eeuwen. Ten noorden van het Leie-Scheldegebied echter spraken de meeste mensen bijna uitsluitend Germaans of soms Frankisch.¹³

De tribale migraties naar Vlaanderen

In het tweede deel van de vierde eeuw streken de Salische Franken neer. Hun nederzettingen verspreidden zich tussen de *silva Carbonaria*, een dicht woud dat zich uitstrekte van west naar oost door de Lage Landen, langs de oostelijke oever van de Schelde en tot in de valleien van Schelde en Leie. Ze werden in de vijfde eeuw gevolgd door de Ripuarische Franken. Deze volgden de weg Keulen-Boulogne en vestigden zich langs deze route, vooral in de Pas-de-Calais. Vaak hergebruikten ze verlaten Gallo-Romeinse gebouwen. Later staken ze de Schelde over, richting Kust-Vlaanderen. In de zevende eeuw bereikten ze de rivier de Aa. Zuidelijk Vlaanderen en Noord-Frankrijk, waar tijdens de middeleeuwen Vlaams werd gesproken, werden het territorium van vroeg-Frankische nederzettingen. Vlaanderen werd Germaans, maar bevatte dus zowel Frankische als Romeinse componenten.¹⁴

Plaatsnamen kunnen ons vaak iets zeggen over de chronologie en de richting van al deze migraties. Haast al het pre-Karolingische bewijsmateriaal betreft de kust en het gebied van Leie en Schelde. Over het centrale gedeelte van het Vlaamse binnenland weten we weinig. Al vanaf de vijfde eeuw hebben sommige Franken zich ten zuiden van Gent bevonden, tussen Schelde en Dender. Op dat ogenblik werd voor het eerst het Frankische woord *bem* ('huis', 'woonst') in de mond genomen. Het achtervoegsel *inagbem* in combinatie met de genitief van een eigenaam ('eigendom van X') stamt uit de zevende eeuw en suggereert dat de Frankische heren rond die tijd hun territoriale macht aan het vestigen waren. Frankische *beem*-namen (huisnamen) treffen we ook aan in een strook die net ten oosten van de Leie en de Schelde loopt, en net ten zuiden van de huidige Franse grens. Ook ten westen van de Schelde, en dan voornamelijk in het Brugse, treft men ze aan. Maar in veel mindere mate. Want precies ten westen van de Schelde hebben de Romeinse plaatsnamen het best standgehouden.

Na de Ripuarische Franken volgden dan in de zesde eeuw de Saksen, de Denen en de Friezen, die het zuiden opzochten omdat ze op de vlucht waren gejaagd door overstromingen. De zuidwaartse beweging van de Saksen leidde onder meer tot de verovering van Brittannië.

Maar ze plantten zich ook in nabij Boulogne en de haven van Quentovic. Namen met *inaghem*, Frankisch dus, en het Saksische achtervoegsel *tbun* (cfr. het Engelse *town*, of 'stad') vinden we overvloedig terug nabij Boulogne, tussen de Leie en de Zenne in Brabant en in de buurt van Tongeren. Het zijn allemaal streken die ook in de Romeinse tijd al dichtbevolkt waren.

Ook de kerk speelde een rol in de naamgeving van nederzettingen. Al was de kerk een laatkomer in Vlaanderen, toch liet ze zich al snel in met het vrijmaken en bewerken van land. Dat is ook af te lezen aan de naamgevingen van toen. Namen die eindigen op 'zele' verwijzen naar een gewonnen gebied, gebouw, beschutting, meestal als eigendom van of in een combinatie met de kerk. Sommige plaatsnamen die eindigen op 'zele' zijn vroegmiddeleeuws, ofschoon men ze ook terugvindt in de latere periode van landwinning in de elfde en twaalfde eeuw. Dorpen die 'zele' in hun naam droegen, waren voor de elfde eeuw meer gestructureerd dan andere. 'Ze' en 'hove' wijzen op grote landgoederen en stammen uit de tweede fase van de Frankische kolonisatie van Noordwest-Europa, toen de Frankische koningen en andere belangrijke heren hun oog op Vlaanderen lieten vallen nadat de overstromingen waren gestopt in de achtste eeuw. Een goed voorbeeld is Oosterzele, wat letterlijk 'plaats in het oosten gewonnen' wil zeggen. Het dorp behoorde de Sint-Baafsabdij in Gent toe. Zoals vaak het geval was in deze dorpen, bezat de abdij het centrum rond de kerk, terwijl de landbouwgrond aan de westelijke kant van het dorp lag.¹⁵

Gedurende de middeleeuwen was het gebied waar de taalgrens lag dus relatief dicht bevolkt. In Kust-Vlaanderen leefden wat minder mensen, terwijl er in het noordoosten nauwelijks enig bewijs is van bewoning, tenzij dan in Temse. De essentiële demografische configuratie van middeleeuws Vlaanderen werd dus bepaald door het nederzettingenpatroon dat zich had ontwikkeld nog voordat de graven het voor het zeggen kregen. Interessant is ook dat het gebied waarin rassen zich vermengden, waar de landbouw het productiefst was en de bevolking het dichtst, de latere politieke grenzen overschreed. Want het bevatte zowel het zuidoostelijke kwartdeel van Vlaanderen, als het zuidwestelijke kwartdeel van Brabant.¹⁶

Veel stelde het allemaal niet voor. In wat tegen het jaar 1200 het dichtst bevolkte en meest geïndustrialiseerde deel van Noord-Europa zou worden, bestonden in het jaar 700 niet meer dan wat bewoonde kernen rond Brugge en Gent. De rest was eenzaam, maagdelijk en herderlijk gebied.

Dat alles beheerd door een overheid die niet één geschreven bron heeft nagelaten voor het nageslacht. Maar net toen gebeurde iets reusachtigs. Grote veranderingen kondigden zich aan. De Franken, die zich oorspronkelijk iets zuidelijker hadden gevestigd, begaven zich noordwaarts. Oorzaak was het terugtrekken van de zee in de achtste eeuw. Opnieuw doken interessante naamgevingen op. De woorden 'Flam' of 'Floem' duiden op een natuurlijke of door de mens gemaakte heuvel, omringd door moerassen die regelmatig door zeewater worden overspoeld. 'Fleming' was waarschijnlijk het Frankische woord waarmee de bewoners werden aangeduid van deze nieuwe gebieden waar ze binnentrokken. Het woord komt voor de allereerste keer voor in de achtste eeuw, wanneer schriftelijke bronnen de inwoners omschrijven van de kuststreek tussen Calais en Brugge. Even later werd de term ook gebruikt om de regio te benoemen waarin deze mensen leefden.¹⁷

De eerste Vlaamse kerk

Zoals we al eerder zeiden: het christendom dook pas laat op in Vlaanderen. Stabiele bisdommen ontstonden er pas in de zesde eeuw in Arras en Doornik en in de zevende eeuw in Thérouanne. De eerste missionarissen hadden trouwens niet veel succes. Ze slaagden er niet in om de inboorlingen massaal tot het nieuwe geloof te bekeren. Het duurde nauwelijks één generatie vooraleer het prille bisdom Doornik alweer opging in dat van Noyon en Arras in dat van Kamerijk. Zelfs de omschrijving van de bisdommen zelf zou nog eeuwenlang een bron van twist worden. Het gebied dat ten westen van de IJzer lag, hoorde bij het bisdom Thérouanne. Ten zuidwesten van de IJzer en ten oosten van de Schelde vielen de gelovigen onder Doornik/Noyon, terwijl Zuid-Vlaanderen onder Kamerijk/Arras viel. Het land van Waas en andere gebieden in het noorden en oosten vielen dan weer onder de bisschop van Utrecht. Aldus kregen de 'Vlaamse' gelovigen in de zevende eeuw hun geestelijke leiding vanuit drie bisdommen in Frankrijk en één in Holland.

Pas in de zevende eeuw begon het christelijk geloof zich op significante wijze ten noorden van Doornik te verspreiden. Het waren Ierse, Schotse en Franse monniken die in Frankisch Vlaanderen het evangelie uitdroegen in opdracht van de bisschoppen van Doornik. De Franse koning Dagobert I droeg ook zijn steentje bij. Hij was het die Thérouanne een bisschoppelijke status bezorgde en de zending van missie-

bisschop Sint-Amandus promoveerde. Kort na de dood van Dagobert in 639 was het Sint-Omaar (Saint-Omer) die de bekering van de Morini voltrok. Samen met zijn discipel Bertin stichtte hij een abdij, die later de Saint-Bertinabdij zou worden nabij de stad Saint-Omer. Het was in diezelfde periode dat nog verschillende andere abdijen in Artois zouden opgericht worden, zoals bijvoorbeeld St. Vendast in Arras.

Van alle vroege missionarissen is de Aquitaniër Sint-Amandus de bekendste. Hij vernietigde op grote schaal niet-christelijke symbolen en beelden en bouwde kerken op de plaatsen waar de vroegere goden werden vereerd. Het was een werkwijze die hem niet bepaald geliefd heeft gemaakt bij de mensen die hij wilde bekeren. Heel bekende abdijen werden door hem gesticht, onder meer Sint-Baafs en Sint-Pieters te Gent. De kerk was op dat ogenblik overigens geen uitsluitende mannenwereld. Missionarissen leefden samen met vrouwen of nonnen, zoals dat toen in noordwestelijk Europa het gebruik was na 816. Grote abdijen bezaten enorme eigendommen. Ofschoon tijdens de Merovingische periode geen enkele kerk in de Lage Landen geheel onttrokken was aan het burgerlijk recht en seculiere controle, zou de Saint-Bertinabdij later beweren dat zij vanaf de zevende eeuw immuniteit genoot. Maar rond 900 was de enige kerk of abdij die echt volledig immuun was voor wereldlijke bemoeienissen die van Sint-Pieters te Gent.¹⁸

De Sint-Pietersabdij en die van Sint-Baafs waren de grootste van alle eerste abdijen in Vlaanderen.¹⁹ Beide waren gesticht door Sint-Amandus, die de streek evangeliseerde tussen 629 en 639. Sint-Pieters heeft hij eerst opgericht. Gebouwd op een heuvel, bood ze Amandus bescherming tegen de vijandelijke inboorlingen in de vallei. Naarmate zijn werk vorderde, bouwde hij een basiliek in de Romeinse ruïne van Ganda en kocht vlakbij enkele gronden. Nog voordat Amandus stierf in 676 werden de stoffelijke resten van een van zijn volgelingen, Bavo, in deze kerk ondergebracht. Bavo leefde in de streek van 648 tot 659 en na zijn dood ontwikkelde zich een monnikengemeenschap die te zijner ere was opgericht. Die gemeenschap ontving zo veel schenkingen dat de Sint-Baafsabdij al snel rijker was dan Sint-Pieters. Hoe welvarend die twee abdijen wel waren, mag blijken uit het feit dat ze geleid werden door de befaamde Einhard. Dat was een geleerde en geschiedschrijver die als nauwe medewerker van Karel de Grote diens biografie zou schrijven. Einhard leidde beide grote abdijen van Gent als lekenabt.

Uiteindelijk sloeg de materiële balans door in het voordeel van Sint-Pieters, toen de streek te kampen kreeg met de invallen van de Vikin-

gen. Sint-Baafs bleef onbewoond tussen 879 en de jaren 930. In en om Gent was Sint-Pieters dus de enige abdij, precies in het kritische tijdvak waarin de heerschappij van de Vlaamse graven opgeld begon te maken. Vanaf 918 zou de abdij dan ook hun persoonlijke begraafplaats worden. Van het een kwam het ander. In de loop der jaren bleek Sint-Pieters in staat om Sint-Baafs aan zich ondergeschikt te maken, een situatie die tot 981 heeft geduurd.

Wereldlijke heersers speelden dus een belangrijke rol bij de verrijking van de eerste kerkelijke domeinen. Anderzijds was de (Franse) koninklijke macht beperkt in Vlaanderen. Dat leidde ertoe dat de grote kerkgemeenschappen pas later tot volle bloei konden komen. Heel lang hebben ze ten aanzien van de wereldse machthebbers verantwoording moeten afleggen, in veel grotere mate zelfs dan elders gebruikelijk was. Deze periode was dan ook die van de zogenaamde eigenkerk, een particuliere kerk die was opgericht door een rijke grondbezitter, meestal een feodaal heer. De zakelijke leiding door een leek en het gemeenschappelijk beheer met leken behoorde er tot de gebruiken. EINHARD was dan ook geen uitzonderlijk geval. Maar naarmate de graven van Vlaanderen aan macht wonnen, leidde dat er ook toe dat de kerken en abdijen geleidelijk aan hun onafhankelijkheid verloren. Het waren uiteindelijk de graven zelf die de lekenabten of beschermheren van de beide Gentse abdijen werden, alsook van Saint-Bertin, terwijl de monniken intussen uit vrees voor de Vikingen de wijk hadden genomen naar Frankrijk. Van de acht abten die Saint-Bertin hebben geleid tussen 820 en 883 was er slechts één monnik.

DE VORMING VAN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN 600-981

Om de snelle opkomst van de graven te kunnen verklaren is enige uitleg vereist over de manier waarop Merovingisch Vlaanderen werd bestuurd. In Zuid-Europa regeerden de Frankische koningen over een hoofdzakelijk Romaanse populatie, waardoor ze hun bestuur konden baseren op de oude Romeinse *civitas*. In het noorden echter was het lager bestuurlijk niveau de veel kleinere *pagus* (of de Vlaamse gouw), die eigenlijk een substructuur was van de *civitas*. Zo kennen we de gouw van Doornik die wordt genoemd in 580, en die van Théroutane in 649.

Binnen deze *pagi* werd het gezag uitgeoefend door lokale voormannen. Bovendien waren sommige *pagi* nog eens onderverdeeld in soms wel honderd deelgebiedjes. Met de uitzondering van Gent, waar tussen 625 en 647 een zeker Dotto heeft geregeerd, waren de *pagi* in Germaans Vlaanderen als volgt verdeeld: *Brachbatensis* ten noorden van Gent tussen Schelde en Dijle tegen het einde van de zevende eeuw; *Rodaninsis* nabij Aardenburg en het westelijke deel van het Land van Waas in 707; en *Mempiscus*, Vlaanderen ten westen van de Leie in 723. Een document uit 831 vermeldt nog verschillende andere *pagi*, zoals *Flandrensis* langs de kust, *Medelintensis* (het gebied Lille-Seclin), *Ostrevant* (het gebied Douai ten westen van de Schelde), Arras, Boulogne en nog een rondom de handelshaven Quentovic ten zuiden van Boulogne. In Vlaanderen bevonden zich nog verschillende kleinere en dun bevolkte *pagi* tussen Gent en Doornik. Deze bevonden zich onder een gemeenschappelijk bewind. In de Karolingische periode vond het begrip *comitatus* ingang. Het duidde op een groep van *pagi* die onder het bewind stond van een graaf; maar dat was eerder uitzondering dan regel, want de trend was veeleer om de *pagi* onder te verdelen, in plaats van ze te groeperen in grotere gehelen.

In de laat-Merovingische tijd werden de *pagi* geleid door de *comes* (*comte*), of graaf. Als hoogste ambtenaar vertegenwoordigde hij de koning in alle aangelegenheden, en met name als het rechtspraak, inning van belastingen, ordehandhaving of militaire aangelegenheden betrof. De graaf was degene die de *mallus* samenriep (een soort rechtbank gevormd door de vrije lieden) en hij verwierf een derde van alle van de geïnde boetes en de opbrengsten van de koninklijke eigendommen in zijn rechtsgebied. Onder de Merovingers werd recht gesproken door zogenaamde *rachimburgii*, rechters die in de Karolingische tijd werden vervangen door de zogenaamde *scabini*.

De Karolingische koningen hebben vanaf Karel de Kale (die regeerde van 840 tot 877) nooit veel tijd doorgebracht in de streek. Hun belangen lagen meer in het zuidwesten en rond de Maas. Bovendien zijn veel van hun domeinen in de negende eeuw van eigenaar veranderd. We weten dat de abdij van Sint-Vaast te Arras verschillende malen koninklijk bezoek kreeg. Karel de Kale bezocht ooit Petegem en Karel de Grote bezocht één keertje Gent. Ook Boulogne werd eenmalig met zijn bezoek vereerd, en dan nog alleen omdat hij er de vloot wilde inspecteren die het hoofd moest bieden aan de Scandinaviërs.²⁰

De Scandinaviërs in Vlaanderen

Het graafschap Vlaanderen begon vorm te krijgen in volle Vikingcrisis, tijdens de late negende eeuw. Hoe groot de impact van de Scandinavische invallen precies is geweest, blijft een onduidelijke zaak. Wel lijkt het vast te staan dat Vlaanderen aanzienlijk minder heeft geleden onder de Vikingen dan de meer zuidelijk en oostelijk gelegen territoria. Hun vernielingen in de Maasvallei echter zijn zo enorm geweest dat ze daar de handel totaal te gronde hebben gericht en op die manier de opkomst van de Vlaamse steden onrechtstreeks in de hand hebben gewerkt.

De Scandinavische dreiging begon zeer verontrustende proporties aan te nemen bij aanvang van de negende eeuw. Zo vermelden bijvoorbeeld de annalen van het Frankische rijk dat in 820 'dertien schepen zijn uitgevaren om de kusten van Vlaanderen te komen plunderen, maar zijn weggejaagd door wachtposten'. Einhard schreef omstreeks 834 dat de Vlaamse kustverdediging nog intact was.²¹ Het lijkt erop dat de Karolingers in het westen van Vlaanderen aanzienlijke fortificaties bouwden, om zich te beschermen tegen de Vikingen. Dat verklaart misschien ook waarom de latere Vlaamse graven in militair opzicht zo sterk stonden. Zij konden bogen op reeds bestaande militaire bolwerken en gewoontes die ze van hun Karolingische voorgangers geërfd hadden.

Niet meer dan andere vorsten was Karel de Kale in staat om zijn grenzen te beschermen tegen de invallen. Vlaanderen werd aangevallen door Denen, soms ook Noren. De eerste raids waren niet talrijk maar zeer gewelddadig, al verdwenen de Vikingen altijd even snel als ze gekomen waren. Soms werden de raids uitgevoerd door eenheden van grotere legerkorpsen die zich in Frankrijk een plek hadden veroverd. Maar op andere momenten vielen de Denen vanuit het noorden aan. In september 836 plunderden ze Antwerpen. Tien jaar later zakten ze af vanuit Friesland en bezeilden de Schelde tot ze Gent bereikten. De situatie werd rampzalig vanaf 850. Thérouanne werd zo goed als van de kaart geveegd, net zoals alle kustdorpen in de buurt. Nog meer dan de commerciële centra stonden vooral abdijen en kerken hoog op de takenlijst van de Vikinglegers. Gent moest er in 851 nogmaals aan geloven toen de Denen het specifieke gemunt hadden op de Sint-Baafsabdij. We weten dat ze in 852 in Friesland verbleven, maar de eerstvolgende vermelding van hun aanwezigheid in Vlaanderen dateert van 860. Toen voeren ze de IJzermonding binnen, plunderden nog een keer de regio van Thérouanne en de Saint-Bertinabdij en verplaatsten zich vervolgens verder zuidwaarts

naar de Seine. In 864 keerden ze terug en vielen ze opnieuw de Vlaamse kust aan. Deze keer werden ze opgewacht door sterke garnizoenen, die hen terug naar zee konden drijven.

Voor zover bekend zou het tot in het jaar 879 duren vooraleer de Scandinaviërs nog iets van zich lieten horen. Toen verschenen de Viking-schepen weer op de Schelde en de Maas. Twee jaar lang zouden ze vreselijk tekeergaan in de Vlaamse gebieden. Ze waren immers op zoek naar nieuwe wingewesten nadat ze verdreven waren uit Brittannië door koning Alfred de Grote. Opnieuw vielen ze het zuidwesten, Théroutanne en Saint-Bertin aan en keerden vervolgens om, richting Leie en Schelde. De winter van 879 op 880 brachten ze door in de Gentse Sint-Baafsabdij. Toen de lente aanbrak, brandschatten ze Doornik en alle abdijen in het Scheldebekken. Uiteindelijk trokken ze weg richting Frankrijk. Daar stuitten ze echter op zo sterke tegenstand dat ze onverrichter zake terug naar het noorden moesten trekken. Ditmaal werd overwinterd in Kortrijk. Die stad werd vanaf februari 881 de uitvalsbasis voor een reeks willekeurige raids, die de hele regio in vuur en vlam zette. Alles wat tussen de Schelde, de Somme, de Aa en de zee lag, moest eraan geloven. Een plundertocht in de Sommevallei werd beëindigd met een aanval op Gent, waar ze op het einde van de zomer van 881 'verzamelen' hadden geblazen om er hun schepen terug zeewaardig te maken. Maar vertrekken deden ze niet. In 882 trokken ze nog maar eens de Maasvallei binnen, om in de herfst van dat jaar weer de blik te richten op het Scheldebekken, waar ze deze keer alleen het zuidelijke gedeelte plunderden. De volgende aanval kwam er in 891. Saint-Omer, Kassel en Théroutanne waren de doelwitten, tot ze in de zomer naar het Maasgebied trokken voor een nieuwe plundertocht. Het zou de laatste keer zijn. Op 31 augustus 891 kwam het tot een grote veldslag aan de oevers van de Dijle, op een plek waar later Leuven zou ontstaan. Het was de Oost-Frankische koning Arnulf van Karinthië die het Frankische leger naar een beslissende overwinning op de Vikingen leidde.²²

De eerste graaf van Vlaanderen

Aan de politieke oorsprong van het graafschap Vlaanderen ligt een merkwaardige combinatie van koningschap, internationale intriges en diplomatiek getouwtrek. Bij aanvang van de Vikingoorlogen was Binnen-Vlaanderen een welvarend grensgebied, maar het westen was nauwelijks

bewoonbaar. Tijdens de tiende eeuw had de derde transgressie weer wat land opgeëist ten voordele van de zee. Sommige toenmalige geschiedschrijver zoals de Normandische koninklijke schrijver Dudo van Saint-Quentin, beweerden zelfs nog in 1015 dat de Frankische koning Karel III (898-922), bijgenaamd de Eenvoudige, had getracht om de Scandinaviërs een eigen grondgebied te schenken in Vlaanderen, maar zijn aanbod geweigerd zag omdat de Vikingen het daar te moerassig vonden. Ze isten Normandië in de plaats.²³

Het graafschap Vlaanderen ontleende zijn uiteindelijke naam aan de gouw *Flandrensis*, wat eigenlijk het district rond Brugge was. Nochtans lag de eigenlijk machtsbasis van de eerste graven veel meer in het welvarende en bevolkte oosten en rond Gent. Het is Boudewijn I die we kennen als eerste echte graaf van Vlaanderen. In de elfde eeuw kreeg hij de bijnaam Boudewijn 'met de IJzeren Arm'. Hij was de zoon van een zeker Audacer, een naam die banden doet vermoeden met een familie die drie graven van pagi had voortgebracht tussen Leie en Schelde. De familie was verwant met de graven van Laon. Boudewijn was dus al graaf, waarschijnlijk van Gent, toen hij de basis legde van het familiefortuin door op Kerstmis 861 in het huwelijk te treden met Judith, het oudste kind van koning Karel de Kale. Zelf was Judith de kinderloze weduwe van een van de West-Saksische koningen toen ze in 860 op zestienjarige leeftijd van Brittannië terugkeerde naar het continent. Alfred de Grote was haar stiefzoon, en diens dochter Aethelfryth of Elfrude zou laten trouwen met Judiths zoon Boudewijn II, graaf van Vlaanderen.

De relatie tussen Boudewijn I en Judith verliep aanvankelijk stormachtig. Als ongetrouwd stel vluchtten ze weg en zochten de bescherming van de paus op. Die kon Judiths vader ertoe bewegen om hun vergiffenis te schenken. Koning Karel drong er wel op aan dat ze zouden trouwen, een niet onbelangrijke daad die het koppel intussen nog steeds niet had voltrokken. Boudewijn I kon door het huwelijk met Judith nu ook de gouw *Flandrensis* toevoegen aan zijn Oost-Vlaamse territoria. Kort daarop verwierf hij ook Ternois (Ternaalsland in de Pas-de Calais), het Land van Waas en de lekenabdij van Sint-Pieters te Gent. Boudewijn bleef echter op gespannen voet leven met zijn schoonvader. In 877 sloot hij zich aan bij een opstand van graven. Te Quierzy dwongen zij de koning tot de zogenaamde Capitulare van Quierzy, een feitelijke regeling van het bestuur, in afwachting van de terugkeer van de koning die om militaire redenen een tijdje naar Italië moest. Boudewijn werd een

van de vier leken die deel uitmaakten van de tienkoppige raad die Karls troonopvolger moesten adviseren tijdens diens afwezigheid.

De verschillende huwelijken waarin Judith betrokken is geweest, hadden allicht te maken met pogingen om de Scandinaviërs te beletten om havens nabij het Kanaal in handen te krijgen. Het wijst erop hoe strategisch belangrijk de kuststreek was geworden. In elk geval heeft Boudewijn veel belangstelling betoond voor Kust-Vlaanderen. Recente studies beweren dat hij de Sint-Donaaskerk van Brugge heeft laten bouwen, alhoewel die eer meestal aan zijn opvolgers wordt toebedeeld. Eveneens voor historisch debat vatbaar is de stelling dat hij de enige Vlaamse graaf is geweest die zich opstelde als een ambtenaar van de koning en niet als onafhankelijke potentaat, zoals zijn opvolgers wel deden.²⁴

Boudewijn II (879-918)

Boudewijn I stierf in 879; we weten niet met zekerheid of Judith toen nog leefde. Hun huwelijk had in elk geval een prestigieus verbond gesmeed tussen de Vlaamse graven en de Franse zowel als de Engelse monarchieën. Maar de echte basis van de dynastieke macht van de graven werd gelegd door de militaire exploitatie van hun zoon, Boudewijn II. Hij trad op tegen de Vikingen maar ook tegen zijn burens, en was steeds op zoek naar territoriale uitbreiding. Zijn bewind startte niet bepaald in gunstige omstandigheden. De Scandinavische invallen hadden een hoogtepunt bereikt, veel Vlaams gebied was oncontroleerbaar geworden. Hoeveel gebied hij rond 883 precies nog beheerste is onzeker. Vast staat wel dat hij zich voor de Noormannen terugtrok in de moerassen van Flandrensis, en dat zijn dynastie voortaan met dit gebied vereenzelvigd zou worden.

Sommige bronnen suggereren dat zowel Boudewijn I als II op zijn minst passieve medewerking hebben verleend aan de Vikingen die op de vlucht waren voor koning Alfred de Grote (van Brittannië). Toen ze echter vertrokken heeft Boudewijn II onmiddellijk drie pagi in beslag genomen: Mempisc (rond Sint-Winoksbergen), Kortrijk en de IJzer. Vanaf 892 ondernam hij een reeks veldtochten, die hem de controle opleverden over twee graafschappen in Ternois en de streek van Boulogne ten zuiden van de IJzer en bovendien ook in het Doornikse. De stad Doornik zelf liet hij ongemoeid. Op die manier verwierf hij heel wat vruchtbare gronden en grote domeinen, waar veel meer mensen woonden dan in het

eigenlijke Vlaanderen. Boudewijn heeft zo goed als zeker ook de pagi van Gent en Waas beheerd, waar ook zijn vader al het bewind had gevoerd.

Tussen 879 en 883 bouwde Boudewijn II ook een netwerk van versterkingen aan de rand van de kustvlakte. Dit werd de kern van de latere kastelen, de centra van regerings-, rechterlijke en militaire macht. In tegenstelling tot de burchten van zijn schoonvader Alfred de Grote waren Boudewijns forten zo klein dat ze slechts voor militaire doeleinden gebruikt konden worden en nimmer uitgroeiden tot steden. Meer dan 200 meter diameter hadden ze niet. Ze waren meestal rond van vorm, behalve in enkele gevallen waar men gebruikmaakte van de ruïnes van oude Romeinse forten. De forten waren omringd door een aarden wal en een gracht die zes tot negen meter breed was. Andere versterkingen, waaronder waarschijnlijk die rond Gent, werden door anderen gebouwd, maar kwamen in de vroege tiende eeuw eveneens in handen van de graaf.²⁵

Bij aanvang van de tiende eeuw werd de meervoudsvorm *Flandrae* aangewend om de volledige conglomeratie van de door Boudewijn II geregeerde gebieden aan te duiden. Naar het midden van de eeuw toe werd de enkelvoudige vorm *Flandria* gebruikt, een teken dat de graven er meer en meer in slaagden om overal hun gezag te doen erkennen. De wettelijke basis van hun macht berustte op twee juridische begrippen: de *comitatus* (de macht verleend om het koninklijk gezag namens de vorst uit te oefenen) en de *bannum* (de macht om vrije mannen te bevelen en te straffen). In die tijd zijn meerdere prinses in heel Europa erin geslaagd om meerdere pagi onder zich te verenigen en er de macht uit te oefenen in eigen naam, en niet alleen als vertegenwoordiger van de koning. De graven van Vlaanderen oefenden wel de grafelijke macht uit namens de West-Frankische koning, maar bezaten niet het eigenlijke gebied. De graaf oefende gezag uit over zijn vazallen en over het land in zijn domein. Als opvolgers van de Karolingische koningen hadden de graven ook het recht op *balfart* (belasting op forten) of een geldelijke compensatie ter vervanging. Ze oefenden het recht uit om tol te heffen, munten te slaan en lekencontrole op abdijen uit te oefenen. Dit was bijzonder belangrijk omdat de Karolingische koningen nu net de abdijen hadden onttrokken aan de juridische voogdij van de graven. Het begrip 'lekenabdij' echter stelde de graaf in staat om die verloren macht te herwinnen. Voortaan was zijn instemming noodzakelijk voor abtverkiezingen en misschien zelfs voor de benoemingen zelf. Ten laatste in 988 verkreeg het grafelijk gezag over de kerken de vorm van 'bescherming', een gezagsvorm van Karolingische oorsprong.²⁶

Die machtsuitoefening over kerkelijke bezittingen versterkte het gezag van Boudewijn II natuurlijk nog verder. Hij verkreeg controle over de abdijen van Sint-Vaast en die van Bertin. Over de aanstelling van de bisschoppen hadden de graven niet veel in de pap te brokken. Daarvoor was het nog een eeuw te vroeg. Maar Boudewijns kerkelijk beleid zoog hem diep in de ruzies die rivaliserende fracties voerden over de West-Frankische kroon en die de vroege Vlaamse geschiedenis zouden kleuren. Graaf Odo van Parijs, een lid van de Capetfamilie, trachtte de troon te bemachtigen na de afzetting van Karel de Dikke in 888 (diens zoon Karel de Eenvoudige was toen amper acht jaar oud). Boudewijn II echter sloot zich aan bij een coalitie die trachtte om de Oost-Frankische koning Arnulf ertoe te bewegen om de westerse kroon te grijpen. Toen Arnulf weigerde, ging Boudewijn dan weer Odo steunen. Dat deed hij niet geheel onbaatzuchtig. Boudewijn koesterde namelijk ambities om lekenabt te worden van de abdij van Saint-Bertin en voerde daarover een bittere strijd met de Reimse bisschop Fulk. Toen echter bleek dat Odo hem niet wilde steunen, kwam het tot een gewapend conflict tussen beiden. Odo achtervolgde Boudewijn tot in het Brugse maar slaagde er niet in om Brugge zelf te veroveren.

Odo's tegenstanders, met dus opnieuw Boudewijn in hun midden, riepen Karel de Eenvoudige uit tot koning en lieten hem kronen. Maar in 895 verwisselde Boudewijn opnieuw van kamp, deze keer midden in een veldslag. Hij erkende nu Zwentibold, Arnulfs zoon en hertog van Lotharingen, als koning van de westelijke Franken. Meteen had hij een voorwendsel om de graven van het naburige Vermandois, Artois en Boulogne aan te vallen. Zij waren immers allen aanhangers van Karel de Eenvoudige. Dat liep echter fout. Rond 900 werd hij weer uit genoemde graafschappen verdreven en zag hij zijn jongere broer Rudolf sneuvelen. Boudewijn nam wraak. Hij liet bisschop Fulk van Reims vermoorden, omdat die hem had belet om de abdij van Saint-Bertin in zijn macht te krijgen. Vervolgens trachtte hij Vermandois te heroveren door daar graaf Heribert II om het leven te brengen.²⁷ Wat we weten over Boudewijn II is meestal afkomstig uit de annalen van Sint-Vaast, die stoppen in het jaar 900. De eerstvolgende bruikbare kroniek begint in 919 en is van de hand van Flodoard van Reims. Over de tussenliggende jaren is zeer weinig bekend. Vast staat echter dat Boudewijn II regeerde over een gebied dat 180 vierkante kilometer groot was en zich uitstreckte van het Zwin tot de rivier de Canche (Kwinte), met inbegrip van het voormalige Frankische koninklijke gebied ten westen van de Schelde.

Allicht heeft hij er baat bij gehad dat zijn familiale domeinen in noordelijk Vlaanderen gelegen waren, ver weg van de belangrijkste bronnen van de koninklijke macht en daarom iets minder in het oog springend. De Canche was een natuurlijke grens, maar ze lag ver van de echte natuurlijke hindernis in het zuiden, de heuvels van Artois. Dat alles maakt dat de beide Boudewijns toch wel echte buitenbeentjes waren. Vroeg in de tiende eeuw was het absoluut niet zo gebruikelijk dat vazallen van de kroon zo'n onafhankelijke koers voeren. Maar zij deden het dus wel.

Boudewijn II dankte zijn prestige echter niet alleen aan zijn veroveringen, maar ook aan zijn uitzonderlijke familiale achtergrond. Hij had de hand verkregen van Alfred de Grotes dochter Aelfthryth – waarschijnlijk tijdens een gedwongen ballingschap in 883-4 – en hun kinderen waren dus de kleinkinderen van Alfred en de achter-achterachterkleinkinderen van Karel de Grote, de meest ontzagwekkende koning van allen. Bij zijn overlijden in 918 was Boudewijn II dus een meer dan prestigieuze heerser. Zijn laatste rustplaats wenste hij te vinden in de Saint-Bertinabdij, naast het graf van zijn vader; maar omdat zijn weduwe Aelfthryth naast haar man begraven wilde worden en de plaatselijke monniken zelfs geen dode vrouw in hun abdij wilden hebben, liet ze hem overbrengen naar de Sint-Pietersabdij te Gent. Sint-Pieters zou dan ook uitgroeien tot het mausoleum van de dynastie.²⁸

HOOFDSTUK 2

De economische ontwikkeling van het vroege Vlaanderen

WOUD, VELD EN DORP IN HET VROEGMIDDELEEUWSE VLAANDEREN

Toen de zevende eeuw aanbrak, raakte de verhoudingen tussen de stammen in de Lage Landen gestabiliseerd. In de voorbije eeuw was de bevolking evenwel geslonken. Er was wel een aanzienlijke instroom van Germaanse volkeren in Vlaanderen geweest en er waren een paar nieuwe nederzettingen opgericht. Maar de populatie was uitgedund door de pest, die vooral na 543 endemisch werd. Vanaf het midden van de zevende eeuw echter zijn er aanwijzingen van een nieuwe bevolkingstoeename, terwijl ook de verschijning van de namen *rodba* en *rodom* wijst op nieuwe landwinningen in het Gentse.

Het Vlaamse landschap werd gekenmerkt door moerassen in het westen en het noorden en bossen in het oosten. De kust was zo goed als onbewoond tussen de late derde en de vroege achtste eeuw. Rond die tijd verschenen opnieuw kuddes, die vaak in het binnenland werden gehouden voor rekening van abdijen. Ofschoon er in de negende eeuw overstromingen hebben plaatsgevonden de noordelijke Nederlanden, lijken die voor de vroege elfde eeuw weinig invloed te hebben gehad op Vlaanderen.²⁹ Waar het westen moerassig en nauwelijks bewoonbaar was, bleef het oosten zeer bebost met uitzondering van de streek tussen Schelde en Dender. Dat gebied was reeds vanaf de zevende eeuw relatief dichtbevolkt. Elders werden de nederzettingen van elkaar gescheiden door woud. Naarmate de begrazing door veestapels toenam in het noorden, dunden de plaatselijke eiken- en berkenbossen uit. Tot een echte ontbossing in de zandgrond van het Vlaamse binnenland kwam het echter pas na 1000. De Franken kenden wel landbouw en sedentair boerenleven, maar toch bewerkten ze grond onstandvastig en lagen hun velden verspreid tussen de bossen.

Er waren drie grote woudzones. In noordelijk Vlaanderen, voorbij een lijn die liep tussen Diksmuide en Gavere over Tielt en Deinze, was het land vlak en zanderig. Tussen de zevende en de negende eeuw lagen er dichte bossen tussen Torhout en Gent en langs de kustvlakte ten zuidwesten van Brugge. Tot in de twaalfde eeuw lag er woud ten noorden van Gent, rond Eeklo, tussen Wondelgem en Drongen, ten oosten van Gent tussen Schelde en Dender en tussen Durme en Schelde ten zuiden van Gent. Het westelijk deel van deze woudmassa werd in de vroege middeleeuwen beschouwd als publiek domein. Veel ervan werd in de elfde en twaalfde eeuw omgehakt en het gewonnen terrein werd in akkers omgezet. Het deel dat ten oosten van Lokeren lag, werd beschermd door houtvesters die eerst voor de Frankische koningen en nadien voor de Vlaamse graven werkten. Hier lag de kern van een 'koninklijk woud' dat het grootste deel van het noordoosten in beslag nam tijdens de twaalfde eeuw. Alleen de rivieroever van de Schelde te Temse en de Durme te Tielrode waren vrij. Daar hadden immers Romeinse nederzettingen gelegen.

Een tweede woudzone bestond uit twee aangrenzende wouden die nagenoeg het volledige Schelde-Leiegebied besloegen tussen Gent en Kortrijk tijdens de vroeg-Merovingische periode. Alleen de rivieroever waren er vrij van bebossing. Een van die wouden was het reusachtige Scheldewoud (*Sceldebolt*), dat zich uitstrekte tot aan de buitenrand van Gent. Ook het Scheldewoud veranderde in de elfde en twaalfde eeuw in landbouwgebied. Verder zuidwaarts bevond zich het 'Methelawoud', van Vijve tot dicht bij Kortrijk. Het bleef intact tot in de twaalfde en zelfs de dertiende eeuw. Nog drie andere wouden ten slotte waren er, in de zandgrond van het zuidwesten, rondom een kleine nederzetting die later Ieper zou worden.

Al dat woud in het vroegmiddeleeuwse Vlaanderen brengt ons tot enkele vaststellingen die mee de economische ontwikkeling van het gebied kunnen verklaren. Vlaanderen bezat om te beginnen meer bos dan de aangrenzende Brabantse gebieden. Toch zij er geen aanwijzingen dat er vanuit Vlaanderen hout werd geëxporteerd, omdat het hout vooral bestond uit struikgewas dat makkelijk kon verwijderd worden. Belangrijker is dat het Scheldewoud tussen de grote rivieren van het oosten niet werd beheerd en dus ongehinderd kon worden gerooid. Een ecologisch onverantwoorde, maar economisch zeer lonende praktijk, die mee de opgang van Gent kan verklaren. Alhoewel de meeste heersers uit die tijd hun woudrechten verkochten wanneer ze geld nodig hadden,

hebben de Vlaamse graven de hunne gewoon weggeschonken. Allicht wilden ze daardoor nederzettingen en bevolkingstoename stimuleren. Over dat beleid zijn vooral gegevens bewaard gebleven uit de elfde eeuw, maar we nemen aan dat zelfs voordien al de graven hun zuidwestelijke gronden in pacht gaven.³⁰

De grote domeinen van het vroege Vlaanderen

Meer dan een schetsmatig inzicht hebben we dus niet aangaande de eerste Vlaamse landbouw. De grootste landeigenaars waren de Frankische koningen, hoewel die eigenlijk hun grootste domeinen in de Lage Landen ten oosten van Vlaanderen hadden liggen. Sommige van hun *fiscussen* (administratieve groeperingen van meerdere villa's) lagen in de Schelde-Leie-Dendergebied, maar slechts één groot domein bevond zich ten westen van de Schelde. Dat soort grote domeinen was een recent verschijnsel, omdat er voordien zo weinig Romeinse villa's waren gebouwd en omdat in het zuidoosten – het enige deel van Vlaanderen dat vruchtbaar genoeg was in de vroege middeleeuwen om intensieve landbouw mogelijk te maken – de bevolking zo snel toenam en de immigratie zo plots geschiedde dat het resultaat niet was dat er grote domeinen ontstonden, maar wel dat zich een lappendeken van kleine en onafhankelijke landrijtjes ontwikkelde. In die tijd waren het dus voornamelijk de grotere en oudste abdijen die grote domeinen konden ontwikkelen. Pas vanaf de negende eeuw zouden ook andere dat kunnen.

In de Merovingische periode bestonden de villa's voornamelijk uit bebost land en akkers waarvan de opbrengst ten goede kwam aan de plaatselijke heer. Die liet zijn gronden bewerken door onvrije landarbeiders, die echter geen pacht hielden op het domein. In het noordoosten bleef die situatie bestaan tot in de negende eeuw, maar in het meer vruchtbare zuiden werd het landbouwgedeelte tussen de zevende en de negende eeuw gestaag uitgebreid, en wel door lijfeigenen. In ruil voor hun arbeid kregen ze onderdak, maar ze moesten de opbrengst afdragen en allerlei klusjes voor hun heer opknappen als die dat eiste. De slavernij kreeg met de komst van de Franken een nieuw elan, nadat het houden van slaven eventjes in onbruik was geraakt in de periode waarin de Romeinse villa's hun neergang hadden gekend. Slaven werd verhandeld te Gent, een knooppunt voor het Frankische handelsnetwerk dat de streek van Kamerijk verbond met Magna Frisia (Friesland). Ook op de slaven-

markt van Rouen werden mensen verhandeld tot in het jaar 100. Het waren Ieren en Vlamingen.³¹

Heel wat villa's zijn vooral in zuidelijk Vlaanderen van een eenheid geëvolueerd naar een duale structuur met enerzijds de woonsten voor de boeren en anderzijds de zogenaamde 'demesne' of woning van de heer. Een evolutie die zich heeft afgespeeld van de zevende eeuw tot het midden van de negende eeuw. Het gebruik van dagloners en slaven die geen eigen pacht hadden, nam af. In de plaats kwamen landbouwers die een deel van hun pacht betaalden met hun arbeid. In ruil boden de heren hun bescherming, maar evengoed gebruikten ze hun macht om deze vrije mannen voor hen te laten werken. Dat beleid was succesvol omdat intussen de bevolking vooral in oostelijk Vlaanderen flink aangroeide. Een overvloed aan arbeidskracht was hiervan het gevolg. Wie land wilde om te bewerken, had dus geen andere keuze dan zijn arbeid aan de heer aan te bieden. Op kleinere domeinen bleef de slavernij of loonarbeid echter bestaan. Abdijen als die van Sint-Pieters deden trouwens alleen beroep op pachters als de andere bronnen van arbeidskracht uitgeput waren.³²

In de negende en tiende eeuw hielden de abdijen lijsten bij van de pachters, waarin hun verplichtingen werden opgesomd aangaande geldelijke huurlasten, arbeid en het leveren van allerlei producten. Slechts drie van die lijsten, die polyptieken genoemd werden, hebben betrekking op Vlaanderen. Het gaat om de abdij van Saint-Bertin (844-48), een korte lijst voor Saint-Amands en de tiende-eeuwse *Liber Traditionum* van de Sint-Pietersabdij te Gent, waarin zich documenten bevinden die teruggaan tot de zevende eeuw. De polyptieken van Saint-Bertin noemen acht klassieke villa's. Behalve die van Poperinge bevonden ze zich alle in Germaans nederzettingsgebied dat vanaf 1200 niet meer tot Vlaanderen zou behoren. De monniken toonden zich bekwame beheerders. De polyptieken schetsen een beeld van intensieve landbouw onder een sterk centraal bestuur, met een veel betere organisatie en met veel talrijker bewoonde boerderijen dan vermoedelijk op de leken-domeinen het geval was.³³ In de tijd waarin deze polyptieken werden opgesteld, leefden veel boeren op 'manses', landbouweenheden die in het levensonderhoud van een gezin konden voorzien maar soms meerdere families bevatten. De manse behoorde bij de boerderij van de heer, die groter was dan de pachterijen en soms ook versterkt was. Er was ruimte voor een woonhuis en bijgebouwen, een keuken, stallingen, een bakkersoven, hutten voor slaven die geen land hadden, en een plek waar

vrouwen de huishoudelijke taken verrichtten. Op de grotere domeinen werden ook stoffen voor plaatselijke gebruik geweven. De annalen van Saint-Bertin, geschreven in de tiende eeuw, tonen een jonge wever die het vak leert in de residentie van een plaatselijke grootgrondbezitter. De echtgenotes van de pachters van Saint-Bertin te Poperinge weefden hemden voor de monniken.³⁴ Buiten de grote landgoederen bleven nog steeds kleinere boeren actief. Soms waren ze talrijk genoeg om een eigen dorp te vormen. De meeste hiervan vinden we terug in de vroeg ontwikkelde Waalse gedeelten van Vlaanderen.

De Vlaamse bronnen suggereren dat er beduidende verschillen waren tussen de West-Frankische polyptieken meer naar het zuiden. Weliswaar bestond de manse er, maar het was een recente creatie in de achtste eeuw en ze was allicht opgedrongen door de koningen en/of de abdijen en niet alle domeinen op de abdijen waren ingedeeld in manses. In de polyptieken van Parijs wordt soms gewaagd van 'vrije' en 'onvrije' manses, maar dat zijn begrippen die we in de Lage Landen niet terugvinden, waarschijnlijk omdat een manse per definitie werd verondersteld om bewoond te zijn door een vrije pachter.³⁵

De polyptieken bevatten informatie over de landbouwgebruiken, de persoonlijke status van de boeren en het dorp, de soorten akkers en de bevolking. Maar ze zijn zeer moeilijk bruikbaar voor bijvoorbeeld bevolkingsstatistieken, want ze maken geen onderscheid tussen vaste of tijdelijke bewoners. De polyptiek van Saint-Bertin vermeldt bovendien alleen de gezinshoofden. Naarmate er nieuwe pachtgronden werden bijgevoegd, is de bevolking van Saint-Bertin voortdurend gestegen in aantal. De bevolkingsdichtheid varieerde er volgens berekeningen tussen 20 tot 40 mensen per vierkante kilometer. Het domein van Poperinge was enorm en bestond uit manses van gelijke grootte, wat wijst op recente grondwinning.³⁶

De Sint-Pietersabdij van Gent bezat een verbouwde villa in de voornamelijk Frankische streek tussen Leie en Schelde ten zuiden van Gent, waar relatief veel mensen leefden. De boerenmanses waren er ruim in vergelijking met die van Saint-Bertin in Poperinge, maar de abdijgebouwen zelf in het zuiden en westen van Gent waren ongeveer zeven maal kleiner dan die van Saint-Bertin.

In tegenstelling tot wat op sommige andere negende-eeuwse sites is gevonden, blijkt dat er in de pachterswoningen van Sint-Pieters nooit meer dan één familie heeft gehuisd. Evenmin zijn er onderverdeelde manses gevonden. Zo lijkt het over het algemeen in Germaans Vlaande-

ren geweest te zijn. Dit was de dichtst bevolkte streek van Vlaanderen en toch woonden er in het Schelde-Leiegebied minder mensen dan in de streek van Parijs of zelfs de Ardennen of het zuidwestelijke domeinen van de Vlaamse regio die door Saint-Bertin werden beheerd. Over de juridische positie van de pachters zeggen de lijsten niets, maar documenten uit 941-50 vertellen dat de rentmeester van de Sint-Pietersabdij een lijfeigene was. Huur en arbeid waren min of meer gestandaardiseerd, wat opnieuw wijst op een sterke centrale organisatie vanuit de abdij.

De documenten van Sint-Pieters tonen dus een resem interessante dingen. De geringe grootte van de abdij zelf in vergelijking met de pachtterreinen doen een recente toename van de bevolking veronderstellen. Ten tweede hebben de pachters een aanzienlijke rente in natura betaald, met name graan; maar zelfs al in de negende eeuw was de enige arbeid waar op de boerderijen rond Gent vraag naar was van industriële aard: linnen weven en palen of planken maken. Nergens werd landbouwwerk aangeboden. Behalve te Poperinge werd nergens arbeid gevraagd. Ten derde: zeer veel lijfeigenen werkten rechtstreeks op de abdijgronden en woonden niet als pachters in afzonderlijke boerderijen. Daarom is het zeer waarschijnlijk dat het domein van Sint-Pieters werd bewerkt door niet-pachters, terwijl de bewoners van de pachterijen zelf niets anders dan industriële arbeid verrichtten voor de abdij. De druk om inkomsten te verwerven was in de negende eeuw al zo groot dat de abten oordeelden dat ze beter hun land konden verhuren dan zelf bewerken. Uit de situatie te Sint-Pieters kunnen we afleiden dat er zich in het vruchtbare en bevolkte zuidoostelijk Vlaanderen al vroeg een ruilhandel heeft ontwikkeld in landbouwproducten. De twee aangrenzende onderontwikkelde gebieden, het noordoosten en het kustgebied ten westen van de Schelde, vormden afzetmarkten voor eventuele overschotten. Jammer genoeg weten we vandaag nog te weinig om ons een juist beeld te kunnen vormen over de juiste rol van het zuidoosten binnen een eventueel commercieel netwerk.³⁷

Veldvormen en consolidatie

Naamgeving heeft ons inzicht verschaft in de manier waarop de velden vorm kregen, alsook in de positie van de boeren. In het vroegmiddeleeuwse Vlaanderen gebruikte men namen voor landbouwgrond zoals *accra* (akker) of *terra arabilis* (beploegbaar land). De akkers waren nu

clei, vaak met een centraal gelegen veld en verschillende andere omliggende stukken. Naarmate de landwinning werd uitgebreid, gingen al die verschillende stukken op in een geheel. Elke akker had een eigen naam, en de naam van het belangrijkste veld van het gehucht werd uiteindelijk ook de plaatsnaam. Vaak was dat een *inga* of een *bem* in combinatie met de naam van de heer van het dorp. Vele kleinere velden droegen de naam van een persoon, wellicht diegene die het land rijp had gemaakt voor bewerking. Maar door de band genomen was het de heer die domineerde, behalve in de periferie van het dorp, waar kleine stroken landbouwgrond in handen bleven van onafhankelijke eigenaars.³⁸

In de achtste en negende eeuw hadden vrijwel alle nederzettingen in het binnenland een *dries* (gemeenschappelijke weidegrond). Later zou de *dries* verdwijnen en plaatsmaken voor landbouw in de gebieden waar de landbouw het intensiefst werd bedreven. Oorspronkelijk waren de gronden waarschijnlijk verdeeld in stroken, maar vanaf de negende eeuw gingen die op in ruimere compacte gehelen. Alleen aan de rand van de gehuchten bleven de stroken bestaan. Die verandering wijst mogelijk op een verminderd belang van de onafhankelijke, kleinere boer tijdens de achtste en negende eeuw. Naarmate de bevolking groeide, werden de kleinere akkers opgeslorpt door de grotere en verloren ze hun eigenheid en hun namen. Hetzelfde gebeurde met veel van de oorspronkelijke nederzettingen die 'inga' combineerden met de naam van een veld. De randen van de akkers lieten zich wel goed onderscheiden: ze waren afgezoomd door hagen, stenen of bomen. We kunnen dat 'gesloten' landschapspatroon tot op heden nog zien, met name tussen Leie en Schelde. 'Akker' is mogelijk afgeleid van het Latijnse *ager* (veld), wat dus opnieuw zou kunnen wijzen op de blijvende Romeinse invloed in de Leievallei.³⁹

Het woord 'akker' bleef in westelijk Vlaanderen nog in voege tot diep in de middeleeuwen, maar de grotere en meer centrale velden werden vanaf de negende eeuw in de Latijnse bronnen *culturae* genoemd. Dit soort velden lag in hoger gelegen zandgebieden die een natuurlijke drainage hadden vlak bij de Leie en haar zijarmen. Toen in de twaalfde eeuw de grote landwinningen plaatsvonden, evolueerde het woord 'culturae' naar het woord 'kouter' in zuidelijk en Midden-Vlaanderen, vooral dan tussen Schelde en Leie; maar die naamswijziging geschiedde pas een eeuw nadat de grotere velden tot stand waren gekomen. De uitbreiding leidde tot het ontstaan van kerndorpen in open veld in het dichtbevolkte zuidoostelijk Vlaanderen. Tegelijk ontstond ook het *dries*-

lagstelsel in de landbouw (op een stuk grond werden het ene jaar wintergranen verbouwd, het jaar erna zomergranen en het derde jaar lag het braak; de andere twee stukken grond volgden met steeds een jaar verschil, zodat misoogsten opgevangen konden worden met meer verschillende opbrengsten). Dat systeem was eerder al Frankrijk in gebruik genomen en pas later in Vlaanderen waar de Franse benaming ook inzwang kwam. In eenzelfde dorp konden dus zowel open velden (de kouter) bestaan als de kleinere akkers.

Tegen de twaalfde eeuw kenden het zuiden en het oosten het drie-slagstelsel, terwijl een tweeslagstelsel gebruikelijk was in het noorden en het westen van Vlaanderen. Een dorp kende ofwel drie kouters, ofwel was een kouter opgedeeld in drie zogenoemde *slagen*. De oudere gebieden werden verplicht gepacht en er bestond herendienst. De dorpeelingen leefden allen onder een gemeenschappelijk landbouwregime, wat niet het geval was op latere landwinningen, waar deze verplichtingen niet gebruikelijk waren.⁴⁰

Het verenigen van landbouwgronden en de mede dankzij slavenarbeid ontstane grotere domeinen was een ontwikkeling die deel uitmaakte van een algemeen veranderingsproces waarbij de plaatselijke heren hun machtsposities consolideerden en Vlaanderen meer tot een politieke eenheid werd gekneed. De groei van grote landgoederen in de late Merovingische en Karolingische periodes kan deels verklaard worden door bevolkingsgroei en landwinning, maar ook doordat plaatselijke heren zich meester maakten van her en der verspreide terreinen en ze integreerden in een groter geheel. Ze kochten ze, maar soms dwongen ze ook de plaatselijke boeren hun heerschappij te aanvaarden en gaven ze hun nog wat extra land ter compensatie. Deze evolutie speelde zich echter alleen af in het zuiden tussen Schelde en Dender en in het uiterste westen tussen Kortrijk en Ieper. In andere streken zoals het noorden en het midden hielden de onafhankelijke eigenaars beter stand.⁴¹

In Noord-Vlaanderen is er nauwelijks bewijs te vinden van herendienst op het centrale hof of toebehorende land van de heer. Aan de kust, waar de velden nauwelijks vruchtbaar waren, is er tot de late tiende eeuw zelfs geen spoor van een tweeledig stelsel. Er bestonden alleen kleine boerderijtjes, soms als onderafdeling van een groter domein.

In het grootste deel van Vlaanderen waren de domeinen van de graaf ruim en de mensen die er woonden waren 'vrijen'. In het zuiden en oosten, vooral rond Aalst, bezaten kleinere heren en kerken ook heel wat

grond. Er bewoog dus al veel in Vlaanderen vanaf de achtste eeuw, nog voor de periode van handel aanving en zich een meer gestructureerde politieke organisatie aftekende.

HANDEL EN STEDEN

Ofschoon de ontwikkeling van steden en de handelseconomie van Vlaanderen pas later in een stroomversnelling kwamen, zijn daar al sporen van terug te vinden nog voor de graven ten tonele verschijnen. In de Romeinse tijd al werden schapen gehouden om hun wol en werd Vlaams textiel uitgevoerd tot in de verste uithoeken van het keizerrijk. Met de Friese handelaars waren er ook banden in de vroege middeleeuwen, al is het moeilijk te zeggen hoe de verhoudingen juist lagen. Merovingisch Friesland was een slecht verdedigd gebied in Nederland, net boven de Lek. Daar werd textiel vervaardigd voor verkoop in Engeland en het Frankische koninklijk hof. Maar werd al dat textiel feitelijk niet in Vlaanderen geproduceerd? Niet zo lang nadien was het immers Vlaanderen dat de exportmarkt van wol domineerde. Historicus Pirenne neemt dan ook aan dat wat de Friesen verkochten eigenlijk door Vlamingen gemaakt was. Recente opgravingen nabij Hamwith/Southampton ondersteunen deze visie, al valt niet uit te sluiten dat de Friesen ook stoffen hebben uitgevoerd die nog door anderen gemaakt werden. Van de Friesen is ook bekend dat ze de Scheldehavens van Gent en Kamerijk hebben gebruikt voor hun handel in slaven.

De eerste middeleeuwse Vlaamse handel werd geprangd tussen twee grote netwerken. Ten noorden van Vlaanderen bediende Dorestad de handelsroutes over het Kanaal en het Frankische hof te Aken. Ten zuiden was het Quentovic op de Canche dat de rivierhandel van de Seine verbond met Engeland. Maar de Vikingen hebben die beide netwerken vernietigd en Dorestad had toen eigenlijk al zijn beste tijd gehad. Voorheen had het netwerk in het voordeel gespeeld van de welige handelsbloei in de Maassteden gedurende de zevende en de vroege achtste eeuw. Vanaf het midden van de negende eeuw echter boerden die achteruit, net op het moment dat de centra nabij de Schelde begonnen te groeien.⁴² Vlaanderen was dus helemaal niet de opvolger van de Friese handel, maar speelde er al een zeer bescheiden rol in en dankte zijn latere opkomst aan omstandigheden die ontstonden nadat de Friese handel zijn piek al

voorbij was. Met de neergang van de Karolingische monarchie ontstonden niet alleen nieuwe politieke structuren, maar ook nieuwe markten.⁴³

Waar lag nu de materiële oorsprong van de Vlaamse steden en het begin van hun specifieke stedelijke functies, zoals handel en nijverheid? Vlaanderen had – zoals we al zeiden – geen Romeinse civitates die elders geleid hadden tot het ontstaan van de eerste stadskernen. Veelal zag men in andere gewesten een dubbele kern ontstaan: de ene rond de kerk en een andere rond een handelsvestiging. Het was een veelvoorkomende vorm van urbanisatie. Maar in Vlaanderen kwam hij niet voor, behalve dan te Arras en een klein beetje te Gent. De grote Vlaamse steden, ook Gent, hebben zich ontwikkeld rondom één *nucleus*. In de grote Vlaamse steden was dat het grafelijk kasteel. De andere, kleinere steden ontstonden vaak rondom de cirkelvormige forten, die de graven in de late negende en de vroege tiende eeuw hebben opgericht.⁴⁴

Vanaf het einde van de negende eeuw komen verwijzingen naar *portus* (haven) en *emponia* (markten) steeds vaker voor, vaker nog in de Lage Landen dan in andere delen van Europa. Ze bevonden zich binnen of net buiten de muren van een vorstelijk kasteel of een Romeinse ruïne, of soms ook geheel los ervan. Doornik had een portus binnen de Romeinse wal, een andere wordt vermeld in het jaar 865 te Gent. Er werd wol verhandeld met Doornik tegen het einde van de tiende eeuw. In 861 is er sprake van een ‘haven van de IJzer’, die zich zeer waarschijnlijk te Veurne bevond. Later is ze verdwenen. Het is denkbaar dat Veurnes cirkelvormige omwalling een verdere groei in de weg stond; want pas in de elfde eeuw kon de stad opnieuw in omvang toenemen en kwam er een handelsvestiging net buiten de omwalling.⁴⁵

De grote rivieren en de hoge waterstand waren bevorderlijk voor de aanleg van kanalen, maar toch bleven de wegen over land uiterst belangrijk voor de ontwikkeling van de Vlaamse steden. Aalst bijvoorbeeld ontstond op de plek waar de grote weg van Brussel kruiste met de weg die langs de Dender liep, ten noorden van Henegouwen. In Dendermonde vloeiden niet alleen Dender en Schelde samen, maar op dat punt mondde ook de weg naar Mechelen uit. Beide wegen leidden bovendien ook naar Gent en Brugge. Deze laatste stad zou later weliswaar voornamelijk gericht zijn op koopvaardij, maar ook zij is eigenlijk ontstaan langs de weg naar Ieper.⁴⁶

Gent en Kortrijk waren de hoofdsteden van pagi die tevens de naam droegen van de belangrijkste stad in dat gebied. We weten niet met zekerheid of de vroegere Romeinse nederzettingen op die plaatsen

voortdurend bewoond bleven gedurende de Germaanse invasies. De gouw Flandrensis, die uiteindelijk zijn naam aan het hele graafschap zou geven, ontleende zijn naam aan een geografisch gebied en niet aan een administratief centrum, want dat was zeer waarschijnlijk Brugge. Dat de Romeinen deze plaatsen ooit hadden gebruikt om er hun machtscentra onder te brengen is een deel van de verklaring waarom ze uiteindelijk zo ontwikkeld raakten. Maar het kan niet de enige reden zijn. Steden ontstonden niet als aparte entiteiten, los van een landbouwomgeving. Nochtans was het vroegmiddeleeuwse Vlaanderen arm, behalve tussen Schelde en Leie. Bovendien geschiedde de grote landwinning pas nadat de eerste stedelijke ontwikkeling op gang kwam. Alleen Leper en Lille vormden daarop een uitzondering.

De functionele oorsprong van de Vlaamse steden moet dan ook gezocht worden in de specifieke omstandigheden die op het platteland aanwezig waren. De Germaanse primitieve nederzettingen bevonden zich in twee gebieden: kleinere kustenclaves nabij Brugge en de valleien van Dender, Schelde en Leie. Alles wat omheen lag werd pas in de elfde eeuw gekoloniseerd. De westkust was zanderig en in de vroege middeleeuwen hielden de bewoners er dieren. Het gebied ten noorden van Gent had een gelijkaardig bodemtype en ook daar lag weidegrond tot zelfs in de late middeleeuwen. Ten oosten van de Schelde-Leiestreek bevonden zich drie kernen: rond Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Alle drie groeiden ze uit tot belangrijke secundaire centra. Ondanks de samenvloeiing van twee rivieren was Dendermonde amper bewoond. Waarschijnlijk omdat de zanderige vlakte vanaf de kust na Gent abrupt zuidwaarts liep en veel gebied tussen Leie en Schelde nabij Gent bestreek maar vervolgens de Schelde oostwaarts volgde. Belangrijke gebieden waren vrijwel steeds welke die langs rivieren lagen die een rol speelden in de productie en het transport van graan. We zien hier dus een duidelijk patroon: grote steden ontwikkelden zich a) op punten waar vruchtbaar landbouwgebied grensde aan de minder productieve zanderige kustvlakte, en b) stroomafwaarts van de graanproductie. De uitzondering was Dendermonde. Het werd geen belangrijk centrum, ofschoon het wel een vooraanstaande satellietstad van Gent werd, want Gent ontwikkelde zich als eerste en bezat de controle op de stroomafwaartse transporten op de Schelde.⁴⁷

Van alle Vlaamse steden is de oorsprong van Gent het best bestudeerd.⁴⁸ De ruïnes van de Romeinse burcht in de vicus van Ganda op de westelijke Scheldeoever werden minstens tot in de negende eeuw ge-

bruikt. Ganda was de plaats waar de Sint-Baafsabdij was opgericht en waar zich in de achtste eeuw de *municipium* van Gent bevond. Een kleinere Romeinse weg liep tot aan de rechteroever van de Schelde, net tegenover Ganda. Al in de zevende eeuw was op de linkeroever een eerste echte nederzetting ontstaan, nabij de zevende-eeuwse cel van Sint-Bavo. Hier lag ook de portus waarover in 865 is geschreven. Het terrein lag in een vicus die minstens drie kaaien bevatte, en was omringd door een wal in de vorm van een halve cirkel. De Gentse haven werd zo belangrijk dat Karel de Grote haar in 811 met een officieel bezoek vereerde. Zo groeide Gent dus stilaan in de buurt van verschillende belangrijke plekken en op het kruispunt van de Schelde en de hoofdweg tussen Brugge en Keulen (de latere Brabantdam). De aanvallen van de Vikingen in de jaren zeventig en 880 hebben de nederzetting echter ten onder doen gaan.

Ten laatste in 939 bouwde een Vlaamse graaf – allicht Arnulf de Grote – een houten rechthoekig vestingwerk op een eilandje in de Leie, die toen al verbonden was met de Schelde via het Ketelgrachtkanaal. Deze burcht, die men later de Oudburg zou noemen, stond op 4 hectare land, waar een boerderij lag en tal van leerbewerkers woonden. Daaruit kunnen we afleiden dat rond die tijd de Gentse economie gericht was op landelijk noordelijk Vlaanderen. Ook nadat de Vikingen waren langsgeslagen, bleef de burcht recht op en in gebruik. Maar in plaats van slechts één portus bestonden er nu twee. De eerste die aan de Schelde lag was opnieuw bevolkt geraakt, maar rond 941 ontstond er ook een aan de Leie, met installaties aan beide oevers. Vermoed wordt dat deze haven gericht was op plaatselijk handelsverkeer, terwijl de oudere haven zich richtte op langeafstandstransporten over de Schelde.⁴⁹

Er waren drie voedselmarkten: de Graanmarkt, de Vrijdagmarkt en de Vismarkt. Geleidelijk aan werden er ook bankverrichtingen gedaan en speelde er zich alle niet-textielgebonden handel van Gent af. De markten lagen net buiten de muren van de vesting, wat erop kan wijzen dat de stad zich vooral richtte op de bevoorrading van de omliggende gehuchten en minder op de burcht zelf. De haven van Gent lag stroomopwaarts op de Leie en voorbij het kasteel. Er woonden meer mensen dan aan de Schelde. Rond het midden van de tiende eeuw waren de twee *porti* verbonden door een straat, de Hoogpoort. Ook hier zou een woonkern ontstaan.

Gent is dus ontstaan uit commerciële activiteiten. De vroegste verwijzingen naar de lakenindustrie dateren van de late tiende eeuw en verwijzen naar de Hoogpoort. In die tijd was het Doornik dat Gent

bevoorraadde met wol. Naderhand ontwikkelde de lakenmakerij zich net buiten de stadskern, maar niet in de stadsdelen die tussen de achtste en de tiende eeuw ontstonden. Het Scheldegebied was slechts dunbevolkt tot in de twaalfde eeuw en sommige delen ervan zouden pas in de derde eeuw bij Vlaanderen gaan behoren. We weten ook dat de lakenmakers pas na de handelaars verschenen. En oorspronkelijk was het grootste industrieel centrum van Vlaanderen niets meer dan een graanmarkt. We zullen zien dat de stad naar die situatie weerkeerde naarmate de middeleeuwen op hun einde liepen.⁵⁰

Gedurende de tiende eeuw bleef Gent gestadig groeien, voornamelijk ten koste van de twee abdijen. De term 'portus' zou tegen het jaar 1000 verwijzen naar de gehele nederzetting, ten gevolge van de verbinding die was gemaakt tussen de oorspronkelijke havens. Wat we weten over de eerste landbouw op de terreinen van Sint-Pieters toont aan dat er kleine stukken land in de latere stad lagen, zelfs tot in de negende eeuw, en er zijn ook aanwijzingen van handelspraktijken. Een document uit 949 beschrijft een gestructureerde verdeling van gronden. De oudste jaarmarkt van de middeleeuwse Lage Landen ontstond in het dorp van de Sint-Baafsabdij, mogelijk in de negende eeuw.⁵¹

De vroege geschiedenis van Brugge verloopt volgens hetzelfde patroon als in Gent. Tot voor de twaalfde eeuw is er weinig wat wijst op de toekomstige glorie van deze stad. De veelvuldige schommelingen in de plaatselijke hydrografie maken het uiterst moeilijk om aan te geven hoe en wanneer haar binnenwateren en havens zich precies hebben ontwikkeld. Tussen de vierde en de achtste eeuw lag Brugge zo goed als aan zee via een noordelijke diepe kreek en een westelijk gelegen baai. Met uitzondering van een korte periode in de elfde eeuw heeft de stad daarna steeds in het binnenland gelegen en was ze met de kust verbonden door kanalen, met name via het Zwin en het Oude Zwin.⁵²

Net zoals Gent heeft Brugge zich gevormd rondom een oude Romeinse ruïne, de zetel van de *municipium Flandrense*. Wat veel later de belangrijkste havenstad van middeleeuws Vlaanderen zou worden, was dus aanvankelijk een plaats die belang had omwille van de overheidsadministratie. Haar naam is afkomstig van het Oud-noorse woord *bryggia* (landingssteiger of kaai), wat evenwel niet noodzakelijk een verwijzing inhoudt naar enige vorm van handel. Het kan net zo goed zijn dat de nabijgelegen abdij van Torhout er iets mee te maken heeft, want van daaruit vertrokken vanaf 829 missionarissen naar Scandinavië, personenver-

keer dat dus eveneens verantwoordelijk kan zijn voor het opduiken van de naam 'bryggia'.

Net als in Gent waren kerken de nuclei van de civiele nederzettingen te Brugge. De oudste parochiekerk was die van Sint-Salvator. Ze was gebouwd op het koninklijke Frankische domein en viel Boudewijn I toe dankzij zijn huwelijk met Judith. Boudewijn zelf liet er het eerste kerkje bouwen, de latere Onze-Lieve-Vrouwekerk. De Brugse kerken stonden aan de rand van de parochies, en niet in het midden ervan. Dat wijst erop dat er ter plaatse al grotere agrarische nederzettingen waren ontwikkeld vooraleer de kerken opgericht werden. Beide kerken lagen 400 meter ten zuidwesten van het kasteel van de graaf. Dat was opgericht in 892, dicht bij de Sint-Donaaskerk, en bevond zich op de plek waar vandaag het Brugse stadhuis staat. De Sint-Donaaskerk zelf gaat terug tot 861. Zuidwestelijk van het kasteel lag voorstedelijk gebied. Het bevond zich tussen de kerken in en werd bewoond. Later werd dit stadsdeel bekend als het kwartier van *Oudeburg*, wat dus net zoals de Gents *Oudburg* verwijst naar de oorsprong van de nederzetting.⁵³ Belangrijke Brugse gebouwen zoals de lakenhalle werden nadien in de Oudeburg opgetrokken. Het verschil met Gent was dat daar de Oudburg nauw verbonden bleef met het grafelijke kasteel, terwijl de Oudeburg in Brugge evolueerde tot een zelfstandige handelsbuurt en een eigen ommuring kende, die los stond van het kasteel.

Gedurende de tiende eeuw werd steeds meer koopwaar vervoerd over de Schelde, veel meer dan via de kustlijn. Allicht bood het binnenland een betere bescherming, misschien was de kust ook te moerassig om er echte havens te kunnen bouwen. Voor de elfde eeuw speelde de nog zeer bescheiden handel van Kust-Vlaanderen zich af aan de 'haven van de IJzer'. De twee grote wegen van Brugge naar Gent en Kortrijk vertrokken bij de Oudeburg. De marktplaats bevond zich op de plaats waar het kasteel en de Oudeburg elkaar bijna raakten. We kunnen concluderen dat Brugge net zoals Gent ontstaan is uit lokale handelsactiviteiten. Maar die handel bleef te Brugge langer een lokale aangelegenheid dan in Gent, omdat de verbinding met de zee steeds moeilijker werd naarmate die zich verder terugtrok heeft. Rond het jaar 900 is er sprake van een vicus te Brugge. Misschien werd hiermee de Oudeburgnederzetting bedoeld. Maar het zou tot in de vroege elfde eeuw duren voor Brugge een portus kende. Rond die tijd werd het oorspronkelijke kasteel van de graaf heropgebouwd en verkreeg men opnieuw een verbinding met de zee aan de noordzijde van de stad. De middeleeuwse stad groeide tussen de burcht en de nieuwe haven in. Het *Economicum Emmae Reginae*

beschrijft de aankomst in Brugge van de uit Normandië afkomstige koningin-moeder in ballingschap. We schrijven het jaar 1307. De beschrijving is zeer bloemrijk en schildert een Brugse haven die groot genoeg is om oorlogsschepen te ontvangen en zelfs enkele voorhavens had. Buitenlanders beschouwden de plek als een soort grensplaats:

En zo, na genoten te hebben van gunstige winden, staken ze de zee over en bereikten een zekere haven[allicht Oudenburg] niet ver van de stad Brugge. Deze stad is bewoond door Vlaamse kolonisten en geniet grote faam om haar talrijke handelaars en de veelvuldige aanwezigheid van alle mogelijke goederen die men als mens op prijs stelt. Zoals haar waardigheid dat verdiende, werd zij hier ontvangen door Boudewijn, de heer van deze provincie, die de zoon was van een grote en nooit verslagen prins, en ook door zijn vrouw Athala [een naam die wil zeggen 'meest nobele'], de dochter van Robert, koning van de Fransen, en koningin Constance. Zij hebben in bovenvermelde stad een huis, geschikt voor koninklijk verblijf ter beschikking gesteld aan de koningin en bovendien werd er enig vermaak aangeboden [...]. [Zij werd gevolgd door haar zoon Harthacnut]. Toen vervolgens de zee haar kalmte had herwonnen en de storm was gaan liggen, liet hij de zeilen hijsen en naar de gunstige winden zetten; en zo kon hij na een gelukkige vaart ook Brugge bereiken. Nadat hij hier zijn schip voor anker had gelegd, het met touw had vastgemaakt en bootslui had aangewezen om zorg te dragen voor het schip, trok hij samen met enkele uitgekozen gezellen naar de logies van zijn moeder.⁵⁴

Brugge werd zo de enige Vlaamse stad die nadrukkelijk op de zee en op langeafstandshandel was ingesteld, ook al had het er aanvankelijk op geleken dat de omgevingsfactoren de stad meer geschikt maakten voor plaatselijke dan voor internationale handel.⁵⁵

De macht van de graven van Vlaanderen was geringer in het zuiden dan in het Brugge en het Gentse. Maar in Saint-Omer hadden ze wel een groot domein. Ondanks het feit dat Brugge en Gent bevoordeeld waren door hun natuurlijke ligging, begon ook Saint-Omer tot ontwikkeling te komen en dan nog wel op de plaats die het minst geografische voordelen bood van alle Vlaamse steden. Saint-Omer lag op een heuvel en werd langs drie zijden omringd door moerassen. Alleen langs het zuidwesten was de stad toegankelijk. Tot diep in de negende eeuw leefde er niemand, buiten de monniken van Saint-Bertin.

Maar de moerassen van Saint-Omer boden ook het voordeel dat ze een uitstekende verdedigingsgordel vormden; de stad moest dus slechts aan één zijde door versterkingswerken beschermd worden. Zo kon Bou-

dewijn II zich er makkelijk verschansen en de Noormannen afhouden. Vruchtbare grond was er niet te vinden. Maar omdat de weg die Calais verbond met Arras door de moerassen liep langs Saint-Omer, werd de stad het handelsknooppunt tussen Artois en Vlaanderen. De Aa, die naar de kust liep, was er de enige rivier en volgde de loop van het huidige kanaal. De belangrijkste straten van Saint-Omer begonnen allemaal, op de top van de heuvel waar de graanmarkt voor heel Artois plaatsvond. De eerste handelscontacten betroffen allicht de graanbevoorrading van het graanarme noorden. Alles wat de abdij als opbrengst kreeg van haar pachters werd uitgevoerd en verkocht. De Vlaamse graven hebben veel politiek belang gehecht aan Saint-Bertin, dat een echte machtsbasis werd van waaruit ze later hebben geprobeerd om verder naar het zuiden nieuwe gewesten te veroveren. Eenmaal het verval van Thérouanne was ingezet, werd de markt van Saint-Omer, gelegen aan de voet van het grafelijk kasteel, de enige handelsplaats van betekenis in de regio. Toen de stad in het jaar 1000 werd omwald, was ze de eerste Vlaamse stad die zo'n muur had, de kastelen buiten beschouwing gelaten.⁵⁶

Al waren de Vlaamse steden in de late negende en de tiende eeuw dus duidelijk aan het groeien, toch bleef hun handelsverkeer beperkt. Er werd vooral plaatselijk gehandeld in landbouwproducten en laagwaardig laken. Betaling gebeurde in de vorm van ruilhandel, soms werd er betaald met buitenlandse muntstukken. Om eigen metalen munten te slaan had Vlaanderen immers niet de grondstoffen voorhanden. Nog steeds was zijn handel onderontwikkeld in vergelijking met de noordelijke Nederlanden en was zijn industrie onvergelijkbaar met die van de steden in de Maasvallei. De Scandinavische invallen lijken ervoor gezorgd te hebben dat de handel meer van de richting Schelde opschoof, wat dus in het voordeel van de Vlaamse steden was. Vlaamse munten doken op rond 883, maar hun gebruik was zeer lokaal. Er is veel aandacht geweest voor de vondst van muntstukken van Vlaamse graven uit de late tiende en vroege elfde eeuw in Baltische bewaarplaatsen. Toch betrof het niet meer dan 1 procent van het totale aantal dat men er vond. Engeland had veel meer muntstukken dan Vlaanderen, en Engelse munten in Zweedse bewaarplaatsen waren tachtig maal talrijker dan de Vlaamse.⁵⁷

Ook de stoffenweverij stond nog in de kinderschoenen. Stof werd zeker gemaakt in Vlaanderen, maar vóór de elfde eeuw zijn er nauwelijks aanwijzingen dat de Vlaamse steden goed industrieel ontwikkeld waren. De meeste industrie bevond zich in de vroege middeleeuwen immers niet in de steden, maar op het platteland. De 'Oudburg'-ne-

derzettingen in zowel Gent als Brugge kenden wel leerbewerkers, maar het is pas een eeuw later dat er voor het eerst gewag wordt gemaakt van de eerste lakenwevers. Op de domeinen van Saint-Bertin in Zuid-west-Vlaanderen en Picardië moesten zowel vrijen als onvrijen vaspacht betalen aan de abdij. In de manses van Sint-Pieters werden aan het begin van de negende eeuw vlas (een basisgrondstof voor linnen) en hemden geproduceerd. Rond 800 betrok Sint-Baafs mantels van haar vazallen in Zeeland. De meest verkochte stof was linnen, want wol werd nog steeds beschouwd als een te ruw materiaal en ongeschikt om er fijne stoffen mee te maken.⁵⁸

Bij aanvang van de tiende eeuw begon er zich in Vlaanderen dus een aanzienlijke commerciële activiteit af te tekenen en groeiden zijn steden en met name Gent snel, maar zijn industriële grandeur lag nog in een verre toekomst.